

De korenbeurs als typologisch verschijnsel

drs. G.J. van den Biggelaar

Aan de Prinsegracht, tussen de Korte Beestenmarkt en de Varkenmarkt, bevindt zich een bouwblok (Afb. 15) waarin "Het Koorenbuis", Centrum voor Kunst en Cultuur is gehuisvest. Deze instelling is ontstaan uit een fusie tussen de Stedelijke Muziekschool en het Centrum voor Kunst en Cultuur.

Het Centrum ontleent zijn naam aan het Korenbuis, waarin ooit de Haagse Korenbeurs gevestigd was.

In 1990 was het Korenbuis een van de negen panden (Afb. 16) van het bouwblok dat onderdak bood aan de muziekschool.

De opdrachtgevers tot de restauratie waren respectievelijk het Bureau Management Bijzondere Projecten van Stadsbeheer, de afdeling Cultuur van het Stadhuis en de afdeling Monumentenzorg van de Dienst Ruimtelijke en Economische Ontwikkeling. Tijdens de restauratie werd door Monumentenzorg een bouw- en architectuurhistorisch onderzoek ingesteld. De resultaten hiervan worden samenvattend in deze studie aan de orde gesteld.

De graanhandel

Handel is in ons volksleven altijd een belangrijk aspect geweest. Om handel te drijven is een goede infrastructuur, zijn goede transportmiddelen en een locatie waar de handel kan plaatsvinden nodig.

Sinds de Middeleeuwen en vooral gedurende de Gouden Eeuw waren het plaatsen die langs de kust of aan rivieren lagen, die als handelssteden opkwamen. Zo werd in verschillende steden, al naar gelang de producten die in de omgeving verbouwd werden, koren of groente verhandeld.

In de kustprovincies van de Nederlanden vond in de 16de en 17de eeuw een agrarische verandering plaats. De markteconomie was tot die tijd van een geringe productiviteit, maar kon dankzij de erfenis van het Middeleeuwse verleden zoals het bestaande fysische-geografische, juridische en sociale kader, groeien. Deze structuren waren zodanig ontwikkeld dat de boeren sterk konden reageren op nieuwe economische mogelijkheden. Dankzij de groeiende stadsbevolking en nieuwe transportmogelijkheden leidde dit in de landbouw tot specialisatie en een toename van het grondgebruik.

Er trad een commercialisatie in deze sector op en er ontstonden boerenbedrijven die zich uitsluitend toelegden op agrarische producten met als afzetgebied stadsmarkten. Zo kwamen er in verschillende steden korenmarkten of korenbeurzen.

Graan behoort als grondstof tot het oudste volksvoedsel. Het verbouwen van graan was, ondanks de specialisatie en commercialisatie in de landbouw, beperkt en spitste zich onder andere toe op west- en noord-Nederland. Het Westland was zo'n gebied dat Den Haag voorzorg van granen. In 1662 werd in de stad een korenbeurs gebouwd. Hier vond de graanhandel plaats. Een deel van de granen kon opgeslagen worden op de zolderverdieping.

Het beursgebouw

Het woord beurs is de benaming voor het gebouw zelf en de handel die er in plaats heeft.

Er bestaan echter nog andere typen beursgebouwen, zoals effecten-, schippers-, assurance-, koopmans- of aardappelbeurzen. In dit korte bestek zal voornamelijk aandacht besteed worden aan korenbeurzen.

Kooplieden regelden de aan- en afvoer van goederen en hadden behoefte aan een plek, waar een beursgebouw in eigen bezit kon ontstaan. Dit geschiedde dan ook in tal van Nederlandse steden.

In een beursgebouw vond de openbare samenkomst plaats van onder anderen kooplieden, makelaars en bankiers. De goederen die verhandeld werden stalde men niet uit. Dit gebeurde op markten of in marktgebouwen. Granen werden op monster verkocht.

Korenbeurzen in Nederland

Koren werd aanvankelijk in de open lucht verhandeld. Al spoedig werd overgegaan tot realisatie van korenbeursgebouwen. Dit betekende niet dat in elke stad, waar koren werd verhandeld, een korenbeurs was gebouwd. Integendeel, in sommige plaatsen bleef de korenhandel in de open lucht, zoals in Kampen. Andere steden dreven de korenhandel in zogeheten korenbeurscafés of kregen pas in een zeer laat stadium een korenbeurs. Leeuwarden is daarvan een voorbeeld.

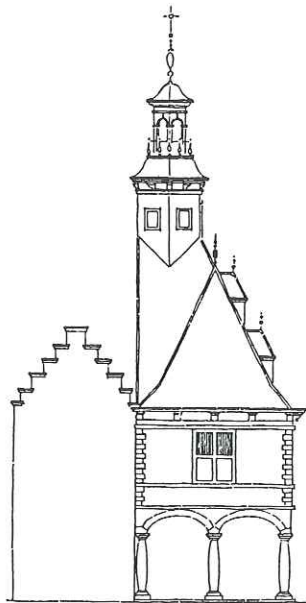
Dordrecht is een der oudste handelssteden van Nederland. Sinds de 13de eeuw had de stad een intensieve graanhandel met de Oostzeelanden. Aan de haven bevonden zich graanpakhuizen. Door een privilege van Graaf Jan II werd in 1299 een

17. Korenbeurs van Schiedam, rond 1965.

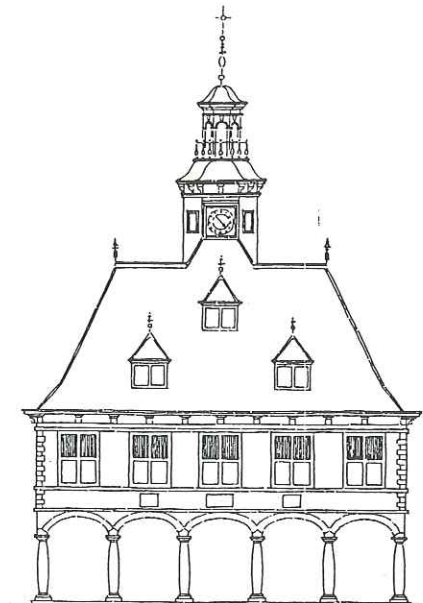

18. Korenbeurs van Amsterdam, bij de Oude Brug in de zeventiende eeuw.
Uit: R. Batens e.a., *Algemene geschiedenis der Nederlanden*, Haarlem 1979.

19. Korenbeurs van Vlissingen. Oorspronkelijke toestand van 1635. Uit: R. Meischke en H. Zantkuyl, *Het Nederlandse woonhuis van 1300-1800*, Haarlem 1969.

havermarkt in Dordrecht gevestigd. Bovendien kreeg de stad het stapel- en tolrecht. Dit hield in dat alle waar, waaronder granen die van de Lek en de Merwede kwamen, in de stad uitgeladen, gestapeld, verladen of aangeboden diende te worden.

Aanvankelijk vond de graanhandel in de openlucht plaats. In 1587 werd aan de Pottenkade een korenbeurs gebouwd.

In 1669 verplaatste men de korenbeurs naar de Bomhaven. Het gebouw werd in 1834 vervangen door een neoclassicistisch pand, dat tegenwoordig een woning is.

In 1909 verplaatste de graanhandel zich naar Rotterdam. Naast de korenbeurs had Dordrecht ook een goederenbeurs.

Rotterdam bezat sinds 1595-1596 een koopmansbeurs waar onder andere de handel van granen plaats had. Dit gebouw was gesitueerd aan de Haringvliet. In 1635 werd echter besloten beurs te houden op de Vismarkt aan de Noordblaak. Het oude gebouw dat bestond uit een overdekte houten gaanderij werd afgebroken en aan de Noordblaak verrees een nieuwe beurs, die in 1736 vervangen werd door een gebouw, dat omschreven werd als "een uitmuntend schoon, vierkant handelspaleis met sierlijk koepeldak."

Schiedam (Afb. 17) bezat sinds 1718 een korenbeurs. Omdat de graanhandel floreerde, werd dit gebouw vervangen door een grotere korenbeurs, Haven 145. Deze dateert van 1792, is naar het ontwerp van Jan Guidici in Lodewijk XVI stijl gebouwd en bestaat uit vier vleugels om een overdekt binnenplein. Het gebouw is goed bewaard gebleven en geldt als een der fraaiste 18de-eeuwse korenbeurzen van Nederland.

In Amsterdam kwamen de kooplieden aanvankelijk aan de kop van de Amstelmond bijeen. Hier vond de overslag en opslag van de te verhandelen goederen plaats. In 1611 besloot het stadsbestuur over te gaan tot realisatie van een koopmansbeurs. Het ontwerp was van Hendrick de Keyser die als voorbeeld de Londense beurs van 1567 aanhield. Het beursgebouw dat aan de Dam en aan het Rokin gesitueerd was, rustte op vijf bogen boven het water en bezat rondom het binnenplein aan elke zijde een overdekte gaanderij met bogen.

Op de verdieping erboven waren vergaderruimten. Aan de Rokinzijde stond een grote toren. Deze werd in 1660 toen het gebouw vergroot werd, afgebroken.

In 1835 moest de beurs vanwege de slechte bouwkundige staat waarin zij verkeerde, gesloopt worden.

Naar de plannen van Jan David Zocher jr. werd in 1840-1845 een nieuwe koopmansbeurs gebouwd.

In 1882 werd het gebouw afgebroken en in 1903 voltooid Berlage de huidige koopmansbeurs aan het Damrak.

In 1617 werd besloten bij de Oude brug een houten korenbeurs (Afb. 18) te bouwen. Voor die tijd vond de Korenhandel in de openlucht plaats. Het gebouw dat in 1766 werd afgebroken en door een stenen gebouw vervangen, had een U-vormige plattegrond en rustte op 250 zwarte eiken palen boven het water van het latere Damrak.

Aan de binnenzijde van het gebouw was een plein; elke vleugel had een open galerij. In de galerijen stonden de banken en bevonden zich kasten waarin de graanmonsters werden bewaard. Bij de demping van het Damrak in 1833 werd de korenbeurs afgebroken en in 1903 verplaatste men de graanhandel naar de koopmansbeurs van Berlage.

De korenbeurs van Amsterdam is uitermate belangrijk geweest. Amsterdam was in de 17de eeuw het centrum van de graanhandel in Europa. Deze handel op het Oostzeegebied vormde de basis van de economische welvaart van de Republiek.

Middelburg had sinds de 15de eeuw een graanmarkt. Ten behoeve van de graanhandel werd in 1526 een houten galerijgebouw opgetrokken dat in 1767 plaats moest maken voor een open galerijgebouw waarvan het dak rustte op hardstenen kolommen. In 1846 besloot het stadsbestuur het gebouw af te breken en een nieuwe korenbeurs te realiseren. In 1940 werd dit gebouw verwoest. Thans staat er een replica van de 18de-eeuwse korenbeurs.

In Zierikzee is in 1651 aan de Oude Haven (thans Havenplein) tegen de middeleeuwse Gasthuiskapel een korenbeurs gebouwd. Het gebouw bestaat uit een overdekte gaanderij met bogen, waarboven een verdieping die deel uitmaakt van de kerkruimte.

De korenbeurs van Vlissingen (Afb. 19) aan het Beursplein dateert van voor 1540 en werd in 1635 verbouwd. De handel geschiedde in de open gaanderij op de begane grond.

Hier stonden twee stenen tafels waarop de monsters van de granen te bezichtigen waren. Waarvoor de ruimte op de eerste verdieping oorspronkelijk diende, is niet bekend. In 1742 werd deze ruimte ingericht tot koffiehuis en biljart. In 1816 werd het gebouw ingrijpend veranderd en voorzien van empire vensters, waarbij de bogen op de begane grond vervangen werden door lateien. Tevens kreeg het gebouw een bepleistering. In 1886 werd de galerij dichtgezet en vervangen door twee kamers en een winkel. In 1927 werd het gebouw aan de Vereniging Hendrick de Keyser geschonken onder voorwaarde dat zij het gebouw zou restaureren. De oorspronkelijke open galerij kon niet meer hersteld worden. Maar op de eerste verdieping werden de oorspronkelijke vijf kruiskozijnen teruggebracht. In 1933 brandde het gebouw ten dele af. Het dak en het achterliggende huis werden beschadigd. In 1947 kregen de vensters van de onderpui een 18de-eeuwse roedeverdeling.

Gorinchem, een stad die in de 13de eeuw opkwam, verhandelde het graan aan de Havendijk tot 1853. In dit jaar werd in een zijstraat, de Korenbeurs geheten, de korenbeurs geopend. Thans combineert deze de functies van theater en moskee.

In Nijmegen werd het graan in de buitenlucht verhandeld. Na de ontmanteling van de vestingwerken in 1882 besloot men een korenbeurs te bouwen. In 1939 moest dit gebouw wijken voor de veemarkthallen.

In Breda was sedert 1355 een korenmarkt aanwezig. Over een korenbeurs beschikte de stad niet. De graanhandel speelde zich in een hal aan de Vismarkt af. Deze fungeerde als stadskorenpakhuis waarin het opgekochte of het te verkopen graan lag opgeslagen. In 1531 bij de aanleg van de vestingwerken is dit gebouw afgebroken.

Ook in Purmerend werd in graan gehandeld. Een korenbeurs heeft de stad niet gebouwd. De "korenbeurs" werd gehouden in een tapperij aan de Kaasmarkt. Op monster werd er graan gekocht. Het pand dateert van ongeveer 1600 en was een der oudste gebouwen van Purmerend. Jammer genoeg werd het in 1959 afgebroken.

Leeuwarden kende sinds het begin van de 16de eeuw een graanhandel. Een korenbeurs werd pas aan het eind

van de vorige eeuw gebouwd. Voor die tijd geschiedde de graanhandel in een koffiehuis "De Korenbeurs" aan de Wortelhaven en er buiten onder de luifels.

In het midden van de 18de eeuw kwam het verbouwen van graan in Groningen op gang. Aanvankelijk werden in de stad Groningen in de open lucht de granen verhandeld.

In 1774 bouwde men op de Vismarkt een houten galerijgebouw. Dit werd in 1825 gesloopt en door een stenen vervangen. In 1865 verving men de graanbeurs door een beurshal die met een gietijzeren constructie overkapt is.

In Arnhem, waar de graanhandel sinds de 15de eeuw bestond, had deze aanvankelijk buiten de Rijnpoort plaats. Later is de graanmarkt verplaatst naar de Korenmarkt.

Pas in 1845 werd een gietijzeren galerijgebouw geplaatst. In 1899 is dit gebouw vervangen.

Op de Korenmarkt van Tiel werd in 1849 een korenbeurs gebouwd. Het is een gebouw opgetrokken in neoclassicistische stijl, met een zuilengalerij aan weerskanten.

Aan de zijde van de Korenmarkt werd de beurs door een muur afgesloten; aan de voorzijde door een hekwerk.

Als gevolg van de agrarische depressie aan het eind van de vorige eeuw verloren de korenbeurzen hun graanfunctie. Nederland werd toen overspoeld door granen en de op de lokale markt gerichte graanhandel, stortte volledig in.

De Prinsegracht

*Dit is de schoonste Gracht, die yemant aen kan schouwen,
Van Water, van Geboomt, van Bruggens, van Gebouwen;
Die niet sou wijcken voor een gracht van d'Amstel-stadt,
Indien zy was volmaect, en al haer buysen hadt.
Nu is dit heerlijk werck half onvolmaect gebleven,
Ik hoop, dat menich mensch die tijden sal beleven,
Dat het volbouwt sal zyn, en sien aen dese gracht,
Hoe dagelijcks den Haegh vermeerft in volck en macht.*

Jacob van der Does 1668¹

De Prinsegracht waaraan onder andere de korenbeurs ligt, is op initiatief van Stadhouders Frederik Hendrik tussen 1639-1642 gegraven en vormt de kern van een 17de-eeuwse stadsuitbreiding. De Haagse magistraat koesterde hiervan de grootste verwachtingen en wilde, naar Amsterdams voorbeeld, een gracht met bouwterrein verkrijgen voor de bouw van aanzienlijke woningen. Hij bepaalde onder meer dat beide kanten met 'sierlijke' huizen bebouwd moesten worden.

Voorts moest de aanleg van deze gracht de doorstroming van de reeds bestaande grachten bevorderen en een waterverbinding naar de Maas tot stand brengen (Den Haag zou een zeehaven moeten worden). Tevens

zouden op die manier de heerlijkheden van Naaldwijk en Monster en het Westland een verbinding met het hart van de stad krijgen.

Het Westland moest de stad van levensmiddelen gaan voorzien. Het spreekt dus vanzelf dat Frederik Hendrik, als Heer van Naaldwijk en Monster en als stichter van het paleis Honselaarsdijk, groot belang hechtte aan het graven van deze gracht, die zijn naam zou dragen.

De grootse opzet van de Prinsegracht met patriciërs-woningen werd slechts ten dele gerealiseerd, omdat de hoogste kringen de voorkeur gaven aan het Voorhout en de Nieuwe Uitleg boven deze nieuwe stadsuitbreiding.

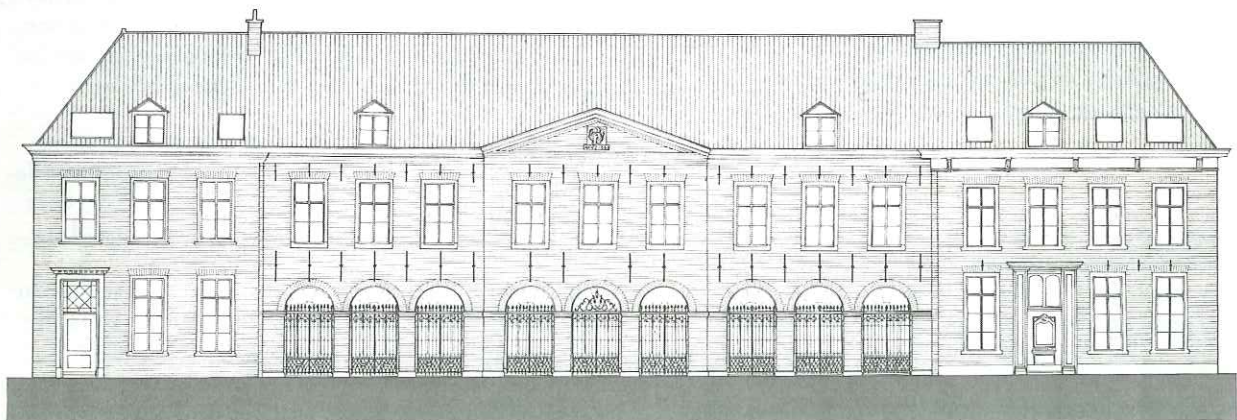
Op de hoek van de Grote Markt bouwde de stadsarchitect Bartholomeus van Bassen, een leerling van Jacob van Campen, in 1651 een Waaggebouw, in 1681 in dezelfde classicistische-barokke stijl vergroot met het Groot Boterhuis en sinds lang bekend als "Boterwaag." De eerste patriciërshuizen, zoals huis Luchtenburch (1650) en huis Dedel (1642), verrezen aan het begin van de gracht. Het huis Splinter, later museum Bredius uit 1652 en het tegenwoordige Prinsegracht 4, thans C.J.M.V. gebouw (1643), werden aan de zuidzijde van de gracht gebouwd.

20. Het Spin- of tuchthuis te Den Haag in 1730, gravure in De Riemer.

21. Gevel aan de Prinsegracht, het Kornhuyscomplex, toestand 1976.

Aan de noordzijde van de gracht bouwde Urbanus van Yperen in 1662 het Spin- en Tuchthuis (Afb. 20). Nog net binnen de singelgracht, bijna aan het einde van de Prinsegracht, verrees in de jaren 1658-1662 het Hofje van Nieuwkoop van Pieter Post. Vanaf 1881 werd de Prinsegracht in gedeelten gedempt; in 1903 was het water geheel verdwenen. Dit betekende het definitieve einde van deze voor Den Haag eens zo belangrijke vaarroute.

22. Voorgevel Prinsegracht in 1990.

Het bouwhistorisch onderzoek en de restauratie van het Korenhuiscomplex

drs. G.J. van den Biggelaar

I. De toestand van het bouwblok in 1990

In het bouwblok zijn, enkele uitzonderingen daargelaten, geen interieurs of interieuronderdelen aanwezig die architectuur- of kunsthistorisch van betekenis zijn. Datgene wat hierover gemeld zal worden moet men zien als een inleiding op het verslag van het bouw- en architectuurhistorisch onderzoek. Tijdens dit onderzoek kwam een aantal belangrijke bouwsporen en/of bouwdelen naar voren, die door verbouwingen aan het oog onttrokken waren.

Pand nr. 1. Het Korenhuis (Afb. 21, 22 en 30)

Het exterieur

Dit pand heeft een rechthoekige plattegrond, telt twee bouwlagen en heeft een met pannen gedekt omgaand schilddak. De gevel is in baksteen opgetrokken en ver-

toont de versoberde Hollandse classicistische architectuur.

De opzet is symmetrisch. De breedte is zeven vensterassen; drie ervan zijn opgenomen in een middenrisaliet die bekroond wordt met een fronton. In het fronton is het wapen (Afb. 23) aangebracht. Hieronder is het jaar 1663 van de bouw vermeld. De begane grond bestaat uit een galerij van negen op pijlers gedragen bogen. In de dagkanten van de bogen zijn zware ijzeren hekken aangebracht. Achter deze hekken bevinden zich borstweringen en stalen rondboogvensters, die na 1934 geplaatst zijn. De pijlers hebben zandstenen basementen, bakstenen schachten en zandstenen imposten (afdekplaten). De eerste verdieping bezit negen vensters met zesruits empire schuiframen.

De vensteromlijsten zijn van hout en de onderdorpels van natuursteen. De gevel eindigt in een geprofileerde houten gootlijst. Zijdelings van het fronton zijn dakpellen geplaatst.

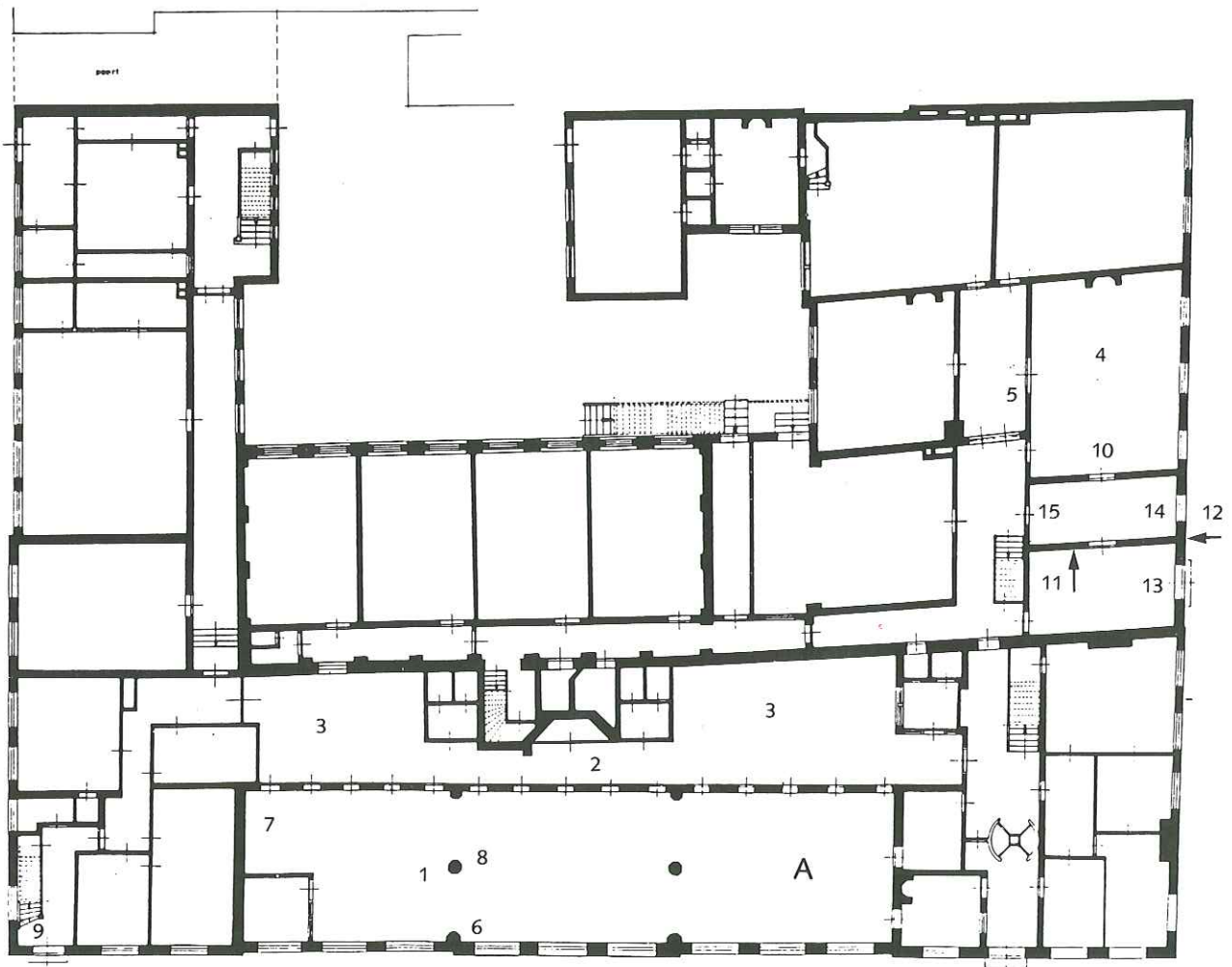
Het interieur

Achter de ijzeren hekken en de borstweringen met stalen vensters bevond zich op de begane grond oorspronkelijk de beursruimte (Afb. 24 A), later ingericht als bibliotheek van de muziekschool (Afb. 25). In deze ruimte staan achthoekige pijlers met (niet oorspronkelijke) houten basementen, gepleisterde kolomschachten en zandstenen kapitelen. Zij dragen twee rondbogen. De vloer van deze ruimte was van hout; het plafond was gepleisterd.

In de achterwand was een groot aantal deuren geplaatst. Deze boden in de jaren dertig van deze eeuw toegang naar kleine ruimten in de beursshal toen de Maatschappij voor Hulpbetoon er in gehuisvest was.

De eerste verdieping beschikte in 1990 over een zestal vertrekken (Afb. 26 nr. 1-6). De gang (Afb. 26 nr. 7) die hierachter lag, had een plafond dat voor een gedeelte verlaagd was. Deze gang stond in verbinding met de traptoren (Afb. 26 nr. 8) waarin zich een eikehouten spiltrap bevindt. Via deze kan men de zolderverdieping bereiken (Afb. 28). Vóór 1934 liep de spiltrap door tot en met de begane grond. Vanuit de beursruimte kon men over deze trap rechtstreeks de zolder bereiken. Echter, in 1934 besloot men het onderste gedeelte van de traptoren met het gedeelte van de spiltrap dat toegang gaf tot de eerste verdieping, te slopen (Afb. 24 nr. 2). Dit gebeurde omdat de deuren, die in de achtergevel van de beursruimte geplaatst waren, ook toegang boden

23. Wapen van Den Haag.
Toestand voor de restauratie.

24. Plattegrond begane grond in 1990.

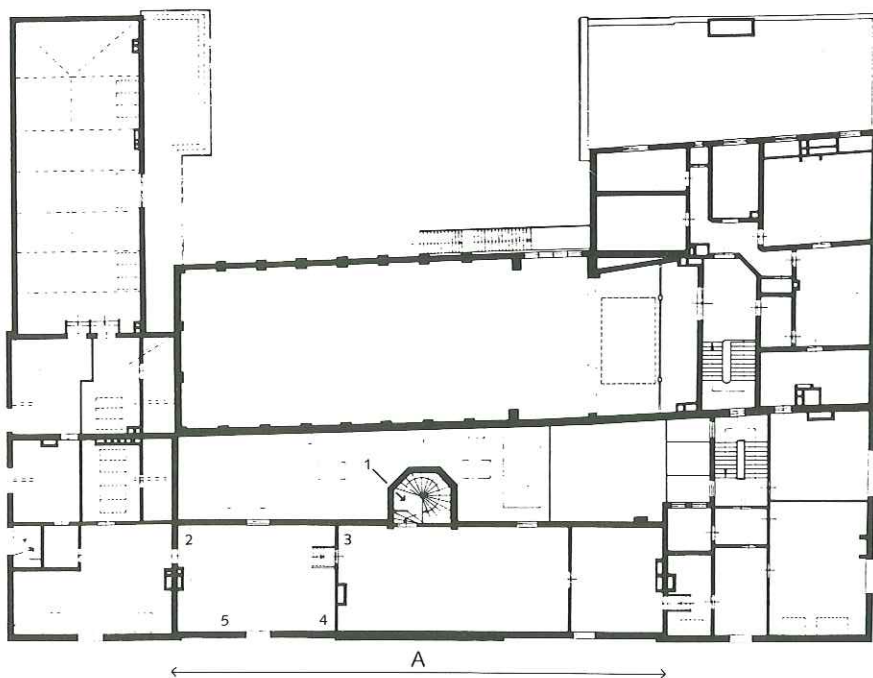
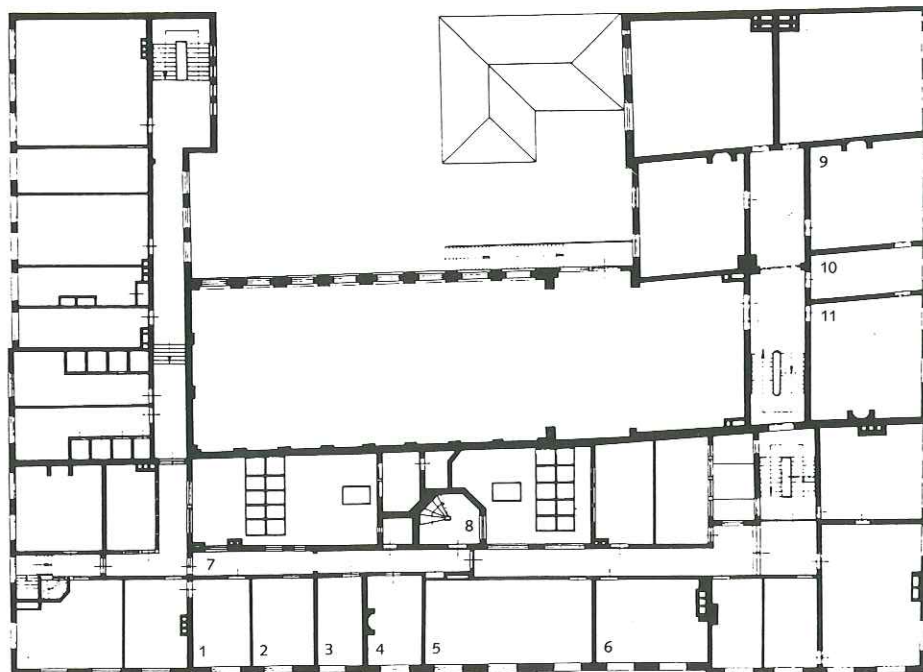
- A. Beursruimte.
- 1. Lokatie waar afb. 25 gefotografeerd is.
- 2. Afgebroken deel traptoren.
- 3. Wachtruimte.
- 4. Vertrek met Lodewijk XV-plafond.
- 5. Dubbele paneeldeur.
- 6. Pijler (tijdens het bouwhistorisch onderzoek in 1991).
- 7. Oorspronkelijk straatpatroon.
- 8. Raveling.
- 9. Strijkbalk met sleutelstuk.
- 10. Verbindingsdeur tussen de Lodewijk XV-stijl-kamer en de oorspronkelijke hal.
- 11, 12. Muur.

25. Bibliotheek van de Muziekschool in 1976.

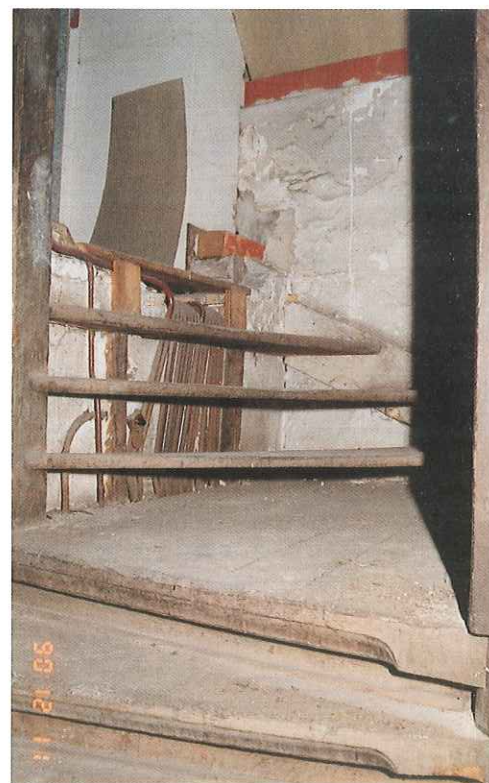
26. Plattegrond eerste verdieping in 1990.

- 1 t/m 6. Vertrekken boven de beursruimte.
- 7. Gang.
- 8. Traptoren.
- 9-11. Vertrekken.

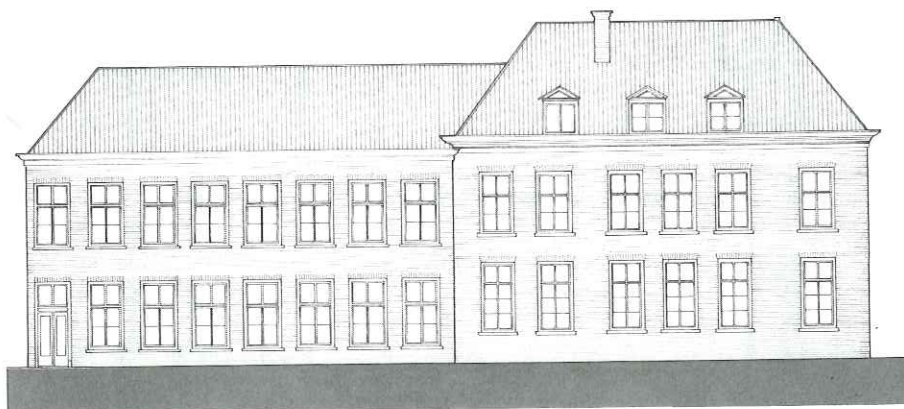
27. Zolderverdieping in 1990 (A)

- 1. Spiltrap en drie traptreden tegen de borstwering van de zolderverdieping.
- 2. Lage deel van de zolderverdieping.
- 3. Verhoogde deel van de zolderverdieping dat nu op het (oorspronkelijke) niveau teruggebracht is.
- 4, 5. Huidige leslokalen.

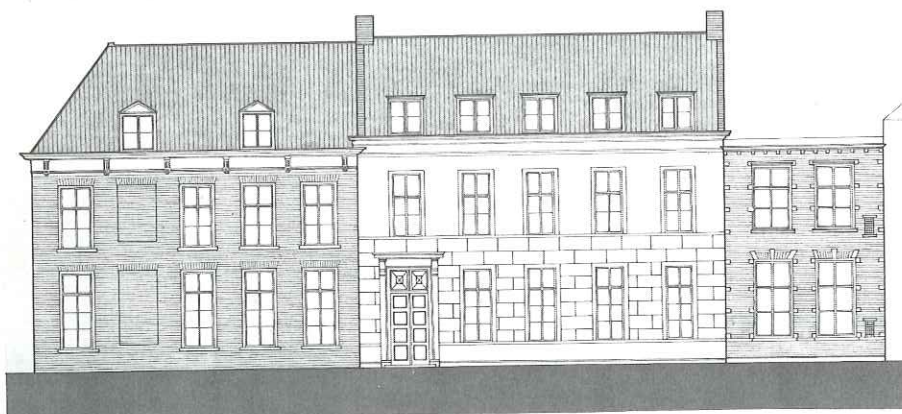

28. Spiltrap en drie traptreden tegen de borstwering van de zolderverdieping, voor de restauratie.

29. Voorgevels Varkenmarkt
in 1990.

30. Voorgevels Korte
Beestenmarkt in 1990.

tot een grote achterliggende wachtruimte die tussen de achtergevel van het Korenhuis en pand nr. 6 (Afb. 24 nr. 3) gesitueerd was. Een plat dak overdekte deze ruimte. Aan het einde van de spiltrap (Afb. 27 A, Afb. 28 nr. 1) moest men nog eens drie traptreden begaan opdat men de zolderverdieping kon bereiken. Deze traptreden waren tegen een borstwering geplaatst. Op de zolderverdieping waren twee vloerniveaus: een gedeelte met een borstwering, de oorspronkelijke kapconstructie (Afb. 27 nr. 2) en een deel dat verhoogd was (daar kwam men via de spiltrap op uit) zonder borstwering en met een grote ingreep in de oorspronkelijke kapconstructie (Afb. 27 nr. 3).

Pand nr. 2 (Afb. 21, 22 en 29)

Exterieur

Het in baksteen opgetrokken pand heeft een rechthoekige plattegrond, telt twee bouwlagen en heeft met de panden 1, 3 en 4 een zolderverdieping onder een met pannen gedekt omgaand schilddak. De gevel aan de Prinsegracht is drie vensterassen breed en heeft in de linkerass op de begane grond een ingang, de omlijsting is uit de 19de eeuw maar de deur is vervangen. Rechts daarvan twee empire achtruitschuiframes in de vensters. In de verdieping zijn drie empire zesruitsramen opgenomen. In het dakvlak boven de middelste travee is een dakkapel geplaatst.

De gevel aan de Varkenmarkt is zes vensterassen breed en heeft op de begane grond achtruits- en op de eerste verdieping zesruits empire ramen. In de kap zijn drie dakkapellen opgenomen. De vensteromlijstingen zijn van hout en de onderdorpels zijn van natuursteen. Tussen de eerste en tweede verdieping is een houten gootlijst aangebracht.

Interieur

Dit is na 1934 grondig gewijzigd.

Pand nr. 3 (Afb. 21, 23 en 29)

Exterieur

Het in baksteen opgetrokken pand heeft vrijwel een rechthoekige plattegrond, twee bouwlagen en heeft met de panden 1, 2 en 4 een zolderverdieping onder een met pannen gedekt schilddak. De gevel aan de Prinsegracht is vier vensterassen breed; in de tweede as, van links naar rechts bezien, is de ingang met een Lodewijk XVI deur, opgenomen. In de overige vensterassen op de begane grond is een drietal achtruitsvensters met empire schuiframen opgenomen; op de eerste verdieping vier zesruitsvensters met empire schuiframen. In het dakvlak is een dakkapel geplaatst. De gevel aan de Korte Beestenmarkt is vijf vensterassen breed. Twee vensterassen zijn blind.

De vensters op de begane grond bezitten achtruits empire schuiframen; die van de eerste verdieping zesruits empire schuiframen. In het dakvlak zijn twee dakkapellen geplaatst. Het pand bezit een houten gootlijst waarin voluutconsoles zijn aangebracht.

Interieur

Dit is in de jaren dertig van deze eeuw grondig gewijzigd.

Pand nr. 4 (Afb. 24 en 30)

Exterieur

Het pand heeft een rechthoekige plattegrond, is onderkelderd, telt twee bouwlagen en heeft met de panden nr. 1, 2 en 3 een zolderverdieping onder een met pannen gedekt schilddak. De breedte is vensterassen. Op de begane grond is in de linker as de ingang opgenomen. In de overige vensterassen zijn op de begane grond achtruits empire schuiframen en op de eerste verdieping zesruits empire schuiframen opgenomen. Op de zolderverdieping zijn in de kap vijf dakkapellen geplaatst. De vensteromlijstingen zijn van hout en geprofileerd. De ingangspartij bezit een 19de-eeuwse dubbele deur en een houten omlijsting met hoofdstel. Het pand is wit gepleisterd; tot de tweede bouwlaag is dit gebosseerd uitgevoerd. De eerste en tweede bouwlaag worden door een waterslaglijst gescheiden. De gevel eindigt in een zwaar geprofileerde kroonlijst.

Interieur

Op de begane grond bevindt zich een vertrek, drie vensterassen breed, met een Lodewijk XV plafond (Afb. 24 nr. 4). Via een oorspronkelijke 18de-eeuwse dubbele paneeldeur (Afb. 24 nr. 5) kan men deze ruimte betreden. De houten lambrizing dateert uit de 18de eeuw; het gedeelte onder de vensters is 19de-eeuws. Op de eerste verdieping is een drietal vertrekken (Afb. 26 nr. 9-11) waarvan de lambrizingen, de vensterbanken en luikkasten in de 19de eeuw vervaardigd zijn.

Pand nr. 6 (Afb. 31)

Exterieur

Het pand had een rechthoekige plattegrond, telde twee bouwlagen en had een zadeldak dat met mastiek gedekt was. De breedte van de gevel was acht vensterassen. Op de begane grond waren achtritsschuiframen in getoogde gemetselde vensteromlijstingen aangebracht. Op de eer-

32. Interieur concertzaal in 1976.

ste verdieping boven rechthoekige spaarvelden waren tienruits rondboogramen in gemetselde vensteromlijstingen geplaatst. Een houten waterlijst scheidde de eerste en tweede verdieping.

De achtergevels van de tot nu toe beschreven panelen kwamen niet aan de orde. In 1990 stonden alle panden rechtstreeks met elkaar in verbinding. Via aan- en tussenbouwen kon men de afzonderlijke panden, zonder buiten te komen, bereiken. Als gevolg hiervan waren delen van de achtergevels in deze aan- of tussenbouwen opgenomen.

Interieur

Op de begane grond was aan een gang een viertal leslokalen gesitueerd. De concertzaal (Afb. 32) bevond zich op de eerste verdieping. Aan de rechterkant waren ramen; tussen deze waren pilasters geplaatst. Deze bezaten sokkels, basementen, schachten, hoofdgestellen en voluutconsoles die het tongewelf dat samengesteld was uit Amerikaans grenenhout, droegen. Tegen de achtergevel was een podium geplaatst. Links ervan waren tussen blindnissen eveneens pilasters opgenomen. In een der blindnissen was een deur die toegang bood tot het trappenhuis. Dit was tot 1882 de enige toegang tot de zaal.

II. Architectuur- en bouwhistorisch onderzoek in combinatie met de restauratie

Pand nr. 1. Het Korenhuis

Als men de afb. 1 van C.J.J. Stal en afb. 21 met elkaar vergelijkt, dan valt op dat aan de hoofdstructuur sinds de bouw van 1662 weinig veranderd is. In de negen bogen op de begane grond zijn in het tweede kwart van de 19de eeuw ijzeren hekken geplaatst. In 1749 zijn de kruisvensters door schuiframen vervangen en werd het wapen van Den Haag in het fronton geplaatst.

Het vermoeden bestaat dat Urbanus van Yperen² de architect is. Van zijn hand is in ieder geval wel het ontwerp van het Spin- of Tuchthuis dat in 1662 op de hoek Prinsegracht en de Lange Lombardstraat gebouwd is. Dit pand werd in 1902 afgebroken omwille van de nieuwbouw van het Kantongerecht. Over de architect Urbanus van Yperen, oorspronkelijk een uit Vlaanderen afkomstige portretschilder en leerling van Johannes Mijtens, is weinig bekend. In 1659 werd hij lid van het

GEMEENTEWERKEN
VAN OGRAVENHAGE
BESTEK NO 16.
DIENST 1934.

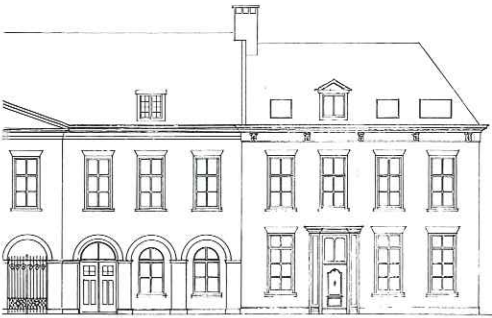
schildersgenootschap Confrerie Pictura, dat in 1656 was opgericht.

Het Korenhuis vertoont stilistische overeenkomsten met het Spin- of Tuchthuis. Vergelijkbaar is onder andere de toepassing van een middenrisaliet met een fronton. Hoekrisalieten heeft de korenbeurs niet; het Spinhuis bezat deze wel. De kruisvensters en de oculus in het fronton zien we in beide gebouwen terug. Beide panden zijn in baksteen (de korenbeurs heeft klezoren in de koppenlagen) opgetrokken en vertonen als utiliteitsgebouwen een sobere vrijwel ornamentloze architectuur. Dit in tegenstelling tot bijvoorbeeld het Mauritshuis of de Boterwaag. Het Korenhuis en het Spinhuis leiden de periode in van het versoberde Hollands classicisme, zoals in het oeuvre van Daniël Stalpaert en Adriaan Dortsman aan het einde van de 17de eeuw voorkomt.

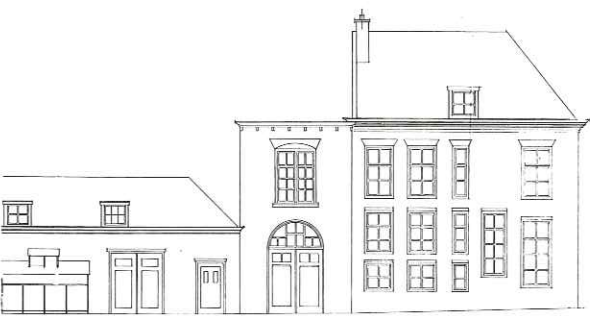
De korenbeurs tussen 1662 en 1749

In deze periode had de korenbeurs in de negen bogen houten hekken die na de markt gesloten konden worden.

TEGELDACHT N° 25.27.29.

TEGELDACHT N° 2.2A-4.DIG.

BLAD 4

Op de eerste verdieping waren in de negen vensterassen kruisvensters aangebracht. Deze zijn in 1749³ door schuiframen vervangen. Omdat de borstweringen van de vensters verlaagd werden, moest het wapen van Den Haag dat zich oorspronkelijk boven de middelste boog van de middenrisaliet bevond, verplaatst worden naar het fronton. Als gevolg hiervan verdween de oculus.

Eerste en tweede kwart van de 19de eeuw

De huidige zesruits empire schuiframen zijn aan het begin van de vorige eeuw geplaatst en ter vervanging van de schuiframen met kleinere roedeverdeling, die na 1749³ waren aangebracht.

Vermoedelijk in het tweede kwart van de 19de eeuw besloot men in de bogen hekken aan te brengen die uit giet- en smeedijzer samengesteld zijn. De ornamentiek, zoals de "speerpunten" en het kuifstuk in Lodewijk XIV-stijl van het middelste hek, is gegoten. Toen de korenbeurs zijn functie verloor heeft men de hekken vastgezet. In de negentiende eeuw is een drietal hekken (Afb. 33) omwille van de verbouwing van een gedeelte

van de benedenhal tot woning verwijderd en pas na 1934 gereconstrueerd teruggebracht. Uit het bouwhistorisch onderzoek bleek, dat deze hekken stilistisch en qua materiaaltoepassing geen overeenkomsten vertoonden met de oorspronkelijke. Met andere woorden, de authentieke zijn verdwenen. Besloten werd de hekken in Utrecht te laten restaureren en alle te herplaatsen, waarbij het middelste scharnierend is gemaakt. Door dit hek kan men nu de ontvangsthal van het Korenhuis betreden.

De benedenhal 1749-1990

Tot het midden van de vorige eeuw fungeerde deze ruimte als korenbeurs. In feite betrof het een overdekte markthal waar de korenhandel gedreven werd. Het koren werd niet gewogen, maar door korenmeters gemeten. Deze marktfunctionarissen waren in Amsterdam en Dordrecht in een Gilde verenigd en hadden hun onderkomen in een korenmetershuisje. De zakkendragers versjouwden een deel van de granen naar de zolderverdieping. Hier werden de granen opgeslagen. In Amsterdam stonden in de korenbeurs onder meer stenen banken en warenkastjes waarin graanmonsters werden bewaard. Of dit in het Korenhuis ook het geval was, valt niet te achterhalen. Een deel van de benedenhal is aan het einde van de 19de eeuw ingericht als woning. Een derde deel van de oorspronkelijke vloer verdween. Na 1934 is de benedenhal ingericht tot werkruimte van de Maatschappij voor Hulpbeton. Toen verdween werkelijk alles wat nog maar enigszins aan een korenbeurs kon herinneren.

Voor de uiteindelijke restauratie begon, werd een deel van het bouwblok en het merendeel van de bestaande interieurs gesloopt. De panden nr. 4 voor een gedeelte, 6, 7 en 9 werden gesloopt om plaats te maken voor nieuwbouw.

Voordat de houten vloer in de voormalige beursruimte gesloopt werd, stelde Monumentenzorg een onderzoek in. Een gedeelte van de vloer rondom een der pijlers (Afb. 24 nr. 6 en afb. 34) werd weggehaald en tegen alle verwachting in kwam een straatpatroon (Afb. 24 nr. 7 en afb. 35) uit 1662 tevoorschijn. De vondst werd in kaart gebracht en men besloot af te zien van de geplande hardstenen vloer. Er kwam een vloer met nieuwe klinkers, geheel volgens het oorspronkelijke patroon. Nadat de houten vloer verwijderd was (Afb. 36), kwamen nog verdere delen van het oorspronkelijk straatwerk naar voren.

34. Pijler in de Beurshal tijdens het bouwhistorisch onderzoek in 1991.
Foto: G.J. van den Biggelaar.

35. Onder: deel van het oorspronkelijke bestratingspatroon van de beurs-
shal na de verwijdering van
de houten vloer in 1991.

Door het verwijderen van de vloer rondom de pijlers (Afb. 24 nr. 1 en afb. 37), het houten basement en de bepleistering van de kolomschacht kwam het oorspronkelijke pijlerlichaam te voorschijn. Dit bezit een hardstenen basement, een in schoon metselwerk uitgevoerde kolomschacht en een zandstenen kapiteel met palmetversieringen. Overwogen werd de hier geschetste situatie te restaureren. Echter, het metselwerk was zodanig aangetast dat uiteindelijk overgegaan werd tot het opnieuw bepleisteren van de pijlerschachten. De wanden van de scheibogen en de beursruimte, die bepleisterd waren, werden voor een groot deel afgebikt (Afb. 38). Men wilde achterhalen of de achterwand eertijds een opening had of niet. Dit bleek niet uit het bouwkundig onderzoek, maar wel uit de gegevens van het Gemeentearchief. Aan de achterzijde van de middelste boog werd een neut (blok van steen waarop de stijl van een deur- of vensterkozijn rust) aangetroffen.

Deze vondst was een bouwspoor van de oorspronkelijke toegang in de achterwand naar de traptoren. Het kan zijn dat in een der muurvlakken aan de voet van de traptoren ooit een ingang gezeten heeft. In de nog bestaande muurvlakken werden echter geen bouwsporen aangetroffen, die hier op zouden kunnen wijzen. In de beursruimte werd het plafond verwijderd en een magnifieke enkelvoudige balklaag kwam tevoorschijn. In de balklaag werden een drietal ravelingen aangetroffen. Een raveling is een opening in de balklaag. Tussen de twee raveelbalken in waren gemetselde tongwelfjes aangebracht. Dit betekent dat op de eerste verdieping vanaf de bouwperiode drie stookplaatsen zijn geweest. De twee raveelbalken tegen de oorspronkelijke buitenmuren zijn verwijderd. Alleen die boven de zwikken van de scheiboog (Afb. 24 nr. 8 en afb. 39) is nog zichtbaar, maar is samen met wanden van de scheibogen en de beursruimte bepleisterd.

36. Beurshal. Toestand na de verwijdering van de houten vloer, jan. 1991.

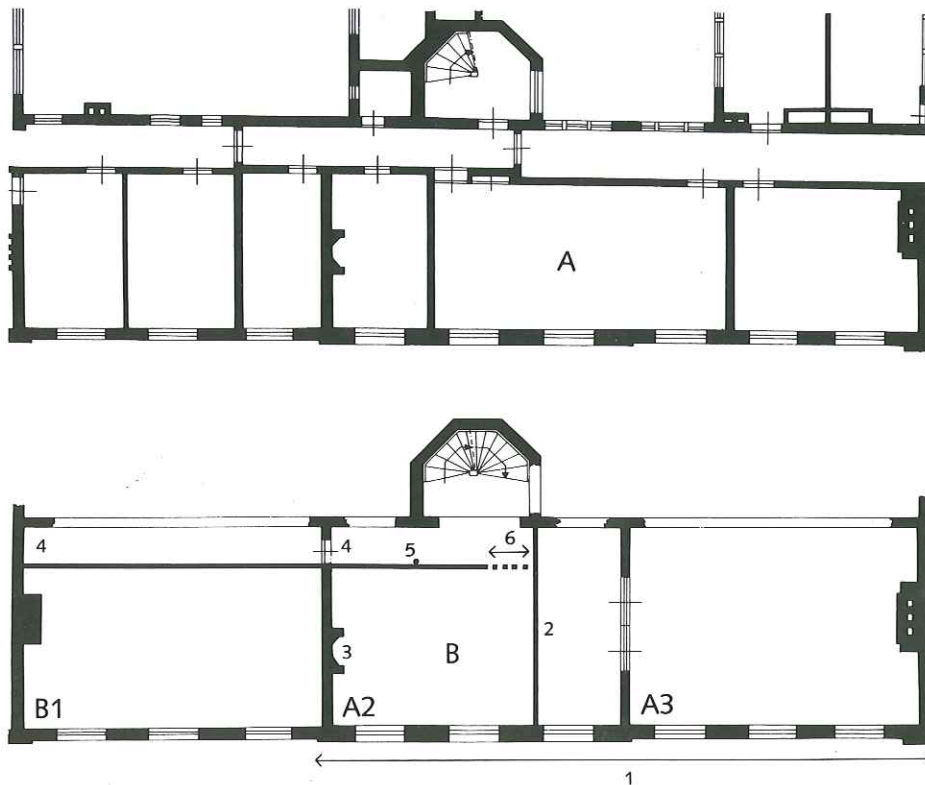
37. Beurshal. De vloer rondom de pijler is tot de fundering weggebroken. Toestand in 1991.

39. Raveling in de beurshal, maart 1991.

38. Beurshal. Toestand na de verwijdering van de bepleistering, 1991.

40. Plattegrond eerste verdieping.

- A. Toestand in 1990.
 B. Toestand in 1662.
 A2 en A3. Regentenkamers.
 B1. Academiekamer.
 nr. 1. Deel met verhoogde balklagen.
 nr. 2. Muur van 1749.
 nr. 3. Schoorsteenmantel van 1749.
 nr. 4. Gang.
 nr. 5. Locatie vondst smeedijzers staaf.
 nr. 6. Verlengde deel van de gang.

De eerste verdieping (Afb. 40)

Vanuit de hal kan men nu via een gereconstrueerde eikehouten spiltrap de eerste verdieping weer bereiken. Van oorsprong was deze bouwlaag in drieën verdeeld hetgeen blijkt uit de plaats van de raveelbalken met de gewelfjes. Het schildersgenootschap Pictura was hier in de 17de eeuw gehuisvest. C.J.J. Stal gaat hier uitvoerig op in. Het beschikte over een Academie- en een Regentenkamer. In 1686 liet het genootschap in de Regentenkamer oftewel de grote kamer vijf plafondschilderijen door vijf meesters aanbrengen:

1. Het grote middenstuk door Willem Doudijns, verbeeldende de Haagse stedenmaagd.
2. Het eerste hoekstuk, aan de linkerkant, door Theodoor van der Schuur, drie kleuren voorstellende.
3. Het tweede hoekstuk, aan de linkerkant, door Augustinus Terwesten, met de architectuur als voorstelling.
4. Het derde hoekstuk, aan de rechterzijde bij de schoorsteen, door Daniël Mijntens, afbeeldende de waarheid.
5. Het vierde hoekstuk, bij de deur van de kamer, door Robbert Duval, verbeeldende de astronomie en de geometrie.

In de kleine kamer of de Academiekamer zijn door Aart Schouman in 1752 "fraay gevolgelten, nevens vier grauwe hoekstukjes, verbeeldende de vier kunsten", geschilderd.

In de grote kamer was in 1711 een door Mattheus Terwesten geschilderd schoorsteenstuk aanwezig. Hierop was de jeugd die door Mercurius voor de kunstschool van Pictura opgeleid wordt, afgebeeld.

In de kleine kamer (Academiekamer) was door Augustinus Terwesten de Jonge in 1752 een schoorsteenstuk geschilderd met de afbeelding 'sijnde de Tijd die de waarheid ontdekt'.

Uit de aanwezigheid van de plafondschilderijen mag afgeleid worden dat er minstens twee vertrekken waren. De vraag is hoe was nu de precieze kamerindeling van de eerste verdieping? Het meest voor de hand liggend is een driedeling waarbij elk vertrek 3 vensterassen breed is. De scheidingswanden zouden op de boogstellingen van de benedenhal gerust hebben. Uit afb. 40 zou men eveneens een indeling, zoals die sedert 1662 was, kunnen afleiden. Echter, het blijft bij een vermoeden. Er zijn geen bouwsporen van vóór 1749 aangetroffen, die wijzen op een indeling zoals zoëven gesuggereerd werd.

In 1749³ werd besloten de balklaag in de Regentenkamer te verhogen en alle ramen door schuiframen te vervangen.

In deze bron wordt expliciet vermeld dat alle balken die boven het plafond van de Regentenkamer waren, verhoogd dienden te worden. Het architectuur- en bouwhistorisch onderzoek heeft aangetoond (Afb. 40 nr. 1) waar dit gebeurd is. Dit betekent dat de Regentenkamer zes vensterassen breed geweest is. De vraag is echter, waar heeft de plafondschildering exact gezeten? Dit moet onbeantwoord blijven. De Academiekamer zou dan drie vensterassen breed geweest moeten zijn. Of dit het geval is geweest, wordt betwijfeld. Er is niets aan bouwsporen, onder verflagen of anderszins aangetroffen, wat enige indicatie zou kunnen geven.

Bij de grote verbouwing van 1749³ zijn de plafondschilderingen in de Regentenkamer gehandhaafd. Immers, dit blijkt uit de inventarisatie⁴ van Pieter Terwesten, gedateerd 17 september 1763. Met de plafondschildering in de Academiekamer is in 1749 niets gebeurd, omdat hier de balklaag niet verhoogd is.

Omdat het plafond verhoogd werd, moesten de wanden aan de binnenzijde opgemetseld worden. Dit om de

nieuwe muren rechtstreeks tot de balklagen te laten doorlopen.

De nieuwe muur was halfsteens dik en liep over een lengte van negen vensterassen door. Aan de achtergevel is niet zo'n 'nieuwe muur' vastgesteld. Waarschijnlijk is deze door het inbrengen van grote 19de-eeuwse vensters verwijderd. Een nieuwe tussenmuur en een nieuwe schoorsteenmantel (Afb. 40 nr. 2, 3) zijn in 1749³ gerealiseerd. Hiervan zijn de bouwsporen ontdekt. Dit hield in dat een vertrek in plaats van drie, vier vensterassen breed werd en dat er een tussenruimte kwam, die twee vensterassen breed werd.

Van de gang op de verdieping is uit die tijd slechts een gedeelte bekend, dat afb. 40 nr. 4 weergeeft. In de muur die de gang van de ruimten scheidde (Afb. 40 nr. 5) werd een smeedijzeren staaf aangetroffen, die aan de bovenzijde tot 1749 verankerd was in de balklaag en doorliep naar de beursruimte. Wat voor een functie deze had is onduidelijk. In 1749 werd de muur van de gang tot aan het niveau van de verhoogde balklaag verhoogd en doorgetrokken tot aan (Afb. 40 nr. 6) de nieuwe tussenmuur. De kruiskozijsen zijn in 1749 10 duim verlaagd. Aan het metselverband en de klezoren is goed te zien hoe groot de afmeting van de kruiskozijsen was. De vensteromlijstingen van de latere schuiframen lopen verder dan de klezoren door. Afb. 41 geeft goed weer dat de oude vensterbank aan de binnenzijde van de buitenmuur een houten deel bevat, waarop de natuurstenen onderdorpel van het schuifraam was gelegd.

Een donkergroene bies geeft goed aan hoe groot de totale omvang van een kruiskozijs was. Boven deze bies zijn, tot aan de verhoogde balklaag, in 1749 planken op de muurdammen aangebracht. Blijkbaar gebeurde dit ter bescherming tegen vocht.

Op den duur zijn de plafondschilderingen spoorloos verdwenen. Wanneer en waarom dit is gebeurd, is volslagen onduidelijk. Aan de verdere verbouwingen op de eerste verdieping wordt hier geen aandacht besteed. Deze hebben slechts afbreuk gedaan aan de oorspronkelijke opzet. Thans zijn er leslokalen op deze verdieping. Niets herinnert nog aan de structuur van weleer, alleen dat het plafond op het oorspronkelijke niveau is teruggebracht.

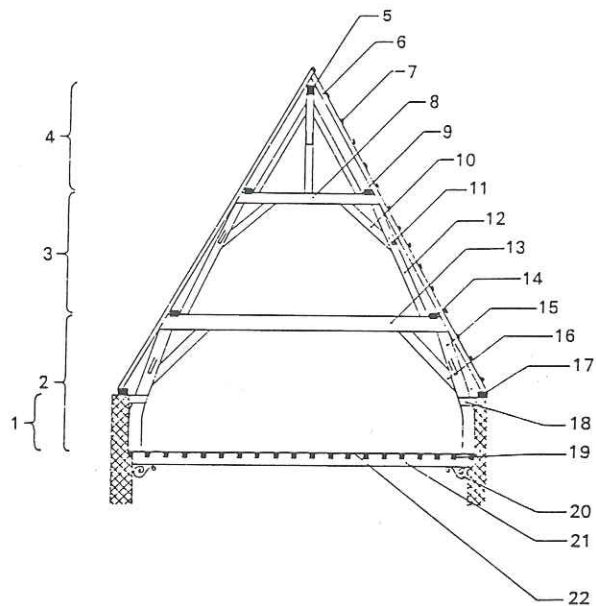
41. Bouwsporen van de oorspronkelijke grootte van het kruiskozijs.

Links op de afbeelding, boven een groene bies, planken die in 1749 op de muurdam zijn aangebracht, februari 1991.

De kap

Van oorsprong is de kap van de korenbeurs een Hollandse sporenkap (Afb. 42). In 1749 werd de kap reeds grondig aangetast. De borstwering verdween door het ophogen van de balklaag van de onderverdieping vrijwel geheel (Afb. 43 en 44). Een aantal blokkelen (Afb. 42 nr. 18 en afb. 45), kromstijlen (Afb. 42 nr. 15 en afb. 45) en balken (Afb. 42 nr. 13 en afb. 45) werden verwijderd. Telmaten zijn in de kap tijdens het onderzoek aangetroffen (Afb. 42 nr. 15). De balklaag is nu weer tot het oorspronkelijke niveau teruggebracht (Afb. 46). De borstwering, de blokkelen, kromstijlen en balken zijn gereconstrueerd (Afb. 47). Ondanks de bestemming voor leslokalen (Afb. 27 nr. 4, 5 en afb. 48 en 49) op de zolderverdieping is een groot deel van de kapconstructie nog zichtbaar.

42. Oud-Hollandse sporenkap. Naar: Haslinghuis, Bouwkundige Termen, 1986.

Oudhollandse sporenkap met gebinten, volgens bestek 1589 (Gorinchem): 1 borstwering, 2 muergebint, 3 bovenscheergebint, 4 nockgebint, 5 naeld, 6 spannen, 7 eycken latten, 8 balck, 9 worm, 10 crybeel, 11 wijnband, 12 stijl, 13 balck, 14 worm met voorloeven in balck, 15 cromstijl, 16 crybeel met pin en gat in balck, 17 muerplaat met wousteerten in blockeels, 18 blockeel, 19 ribben met voorloeven, vier per vak met wousteerten, 20 gesteeken noet (neut), 21 balck, langs gevel strijck-haut, 22 noersse deelen

43. Zolderverdieping met de verhoogde balklaag. Situatie voor het terugbrengen op het oorspronkelijke niveau van 1662.

44. Zolderverdieping, verhoogde deel, januari 1991.

45. Zolderverdieping na de verwijdering van de blokkelen, kromstijlen en balken. Toestand van 1749-1991.

46. Zolderverdieping. Balklaag teruggebracht op het oorspronkelijke niveau. 1992.

47. Herstelwerkzaamheden aan een kromstijl en blokkeel van de kap, 1991.

48.49. Kapverdieping na de restauratie.

50. Traptoren vlak voor de restauratie.

De zeshoekige traptoren tegen de achtergevel hoort tot de oorspronkelijke bouw uit 1662. Hierin bevond zich een eikehouten spiltrap. Echter, in de 20ste eeuw werd, zoals eerder vermeld, een gedeelte van de traptoren en spiltrap weggebroken. De buitenkant vanaf de eerste verdieping tot de zolderverdieping en de spiltrap vanaf de eerste verdieping tot de zolderverdieping bleven intact. Tijdens de sloop kwam de traptoren geheel vrij (Afb. 50) te staan; de aanblik was schrikbarend. Het metselwerk van het onderste deel was dermate aangetast dat enig herstel onmogelijk bleek. Aan de voet van de traptoren en direct aan de onderkant van de achtergevel

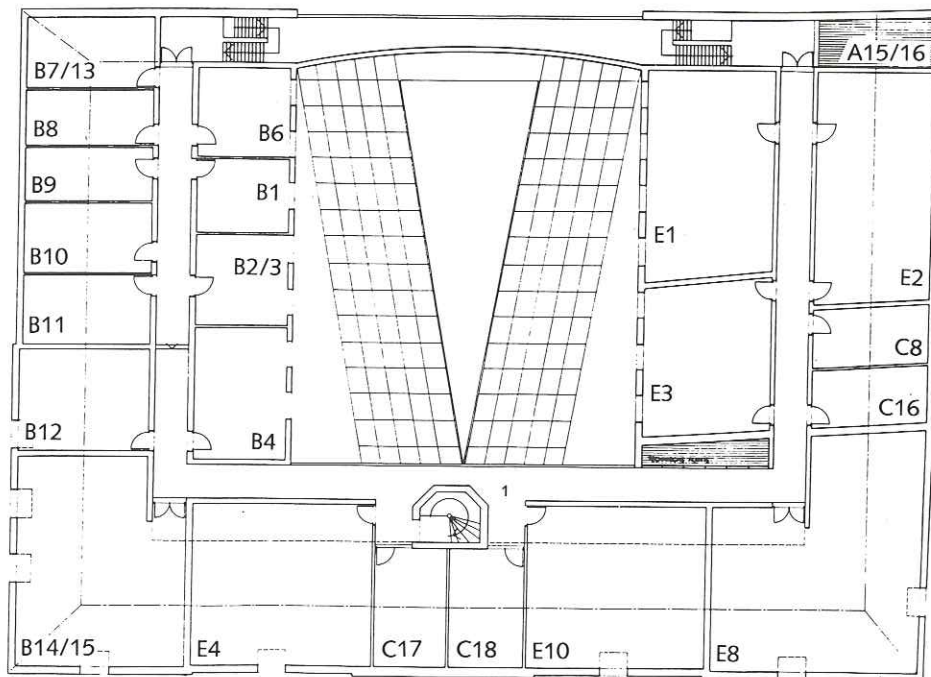
52. Bovenkant traptoren met oorspronkelijk metselwerk. Toestand tijdens de restauratie.

53. Bovenkant traptoren met oorspronkelijk metselwerk na de restauratie.

legde men de fundering (Afb. 51) bloot. Vastgesteld werd, dat de korenbeurs, dit geldt ook voor alle overige panden, op staal gefundeerd is. De oorspronkelijke zeshoekige vorm van de traptoren is hersteld. Van het oude metselverband (Afb. 52, 53) is echter weinig te zien omdat de traptoren nu voor het grootste deel bepleisterd is. Gelukkig is de spiltrap, zij het deels gereconstrueerd, weer functioneel.

51. Fundering van de korenbeurs.

54. Nieuwe situatie van het Korenhuiscomplex.

Pand nr. 2

Dit hoekpand is vlak na de bouw van het Korenhuis opgetrokken. Aan de hand van het schilderij van Sybrand van Beest⁵ (Afb. 55) is een reconstructietekening⁶ (Afb. 56) gemaakt. Het pand was deels onderkelderd, had een opkamer en een verdieping onder een zolderverdieping. Op de hoek van de Varkenmarkt en de Prinsegracht was een pui. Hierachter was een tapperij. De breedte bedroeg vier vensterassen. In deze waren onder meer bol-, klooster- en kruiskozijnen opgenomen. In het midden van de gevel bood een houten deur toegang naar het pand. Hierachter lag een gang die het onderkelderde deel en de opkamer scheidde van de tapperij die een eigen ingang had. Achter de ingang bevond zich een spiltrap. Deze is in 1934 ten dele door een steektrap vervangen, die tot 1990 toegang bood tot de eerste verdieping. Het aantal bouwsporen dat werd aangetroffen was beperkt. Uit het onderkelderde gedeelte kwam een aantal 19de-eeuwse tegels tevoorschijn. Voorts werd er een strijk balk (Afb. 24 nr. 9) met sleutelstuk (Afb. 57) achter de puibalk ontdekt. Ook de bouwsporen van de balkkoppen van de opkamer kwamen aan het daglicht. Hoe de indeling van de gevel aan de Prinsegracht rond 1700 was, is niet uit het schilderij af te leiden. Aangenomen mag worden dat de gevel onder meer kruiskozijnen heeft gehad. De pui op de hoek is in de tweede helft van de 19de eeuw vervangen door twee vensters (Varkenmarkt) en een deur (Prinsegracht). Rechts hiervan werden twee schuiframen geplaatst. De deur (Afb. 58) in het midden van de gevel aan de Varkenmarkt is voor 1934 door een tweeruitsvenster vervangen (Afb. 56). Tot 1934 was de vensterasindeling, die sinds de 17de eeuw bestond, ongewijzigd. De ramen werden in de tweede helft van de 19de eeuw vervangen. Na 1934 is de aanblik totaal veranderd. Deze situatie is tot nu toe ongewijzigd (Afb. 56 en 59). Het bouwhistorisch onderzoek van dit pand gaf geen aanleiding om de restauratieplannen te veranderen.

Integendeel, het kreeg een nieuwe ruimtelijke indeling en de plafonds die nog duidelijk zichtbaar waren, zijn bij de restauratie verlaagd.

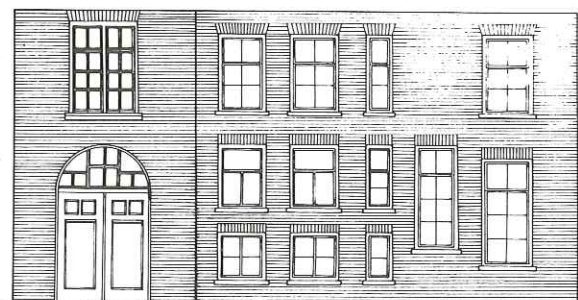
55. De Varkenmarkt rond 1665, detail van schilderij door Sybrand van Beest, ca. 1665. Museum Bredius te 's-Gravenhage. Zie ook afb. 11.

A

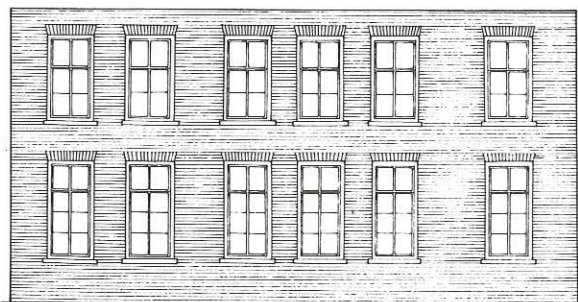
57. Pand nummer 2.
Strijkbalk met sleutelstuk.
Toestand voor de restauratie.

B

58. Pand nummer 2.
Situatie voor 1934.

C

56. Reconstructietekeningen
pand nummer 2 op de hoek
van de Prinsegracht en de
Varkenmarkt.

- A. Toestand rond 1700.
- B. Toestand voor 1934.
- C. Toestand na 1934.

Uit: J.C. 't Hart, Afstudeer-
projekt Korenhuis Den Haag,
Delft/Den Haag 1980.

59. Prinsegracht hoek
Varkenmarkt. Situatie in 1935.

60. Prinsegracht hoek Korte Beestenmarkt. Situatie tussen 1890 en 1900.

Pand nr. 3 (Afb. 60)

In de loop der jaren is dit pand zo sterk verbouwd, dat bouwhistorisch onderzoek derhalve weinig zin had. De kapverdieping werd in de jaren van de 20ste eeuw ingrijpend gewijzigd.

Pand nr. 4

± 1645-19de eeuw.

Dit gebouw is het oudste van het bouwblok. Dit wordt bevestigd door de balklaagconstructie die tijdens de restauratie werd aangetroffen. Boven de plafonds (Afb. 26 nr. 9-11 en afb. 61), ook boven het Lodewijk XV plafond, bevinden zich moer- en kinderbinten. Deze houten constructie mag beschouwd worden als de "voorganger" van de enkelvoudige balklaag. Een deel van het pand moest afgebroken worden. De daar nog aanwezige moer- en kinderbinten gingen dus verloren. In het nog overgebleven deel bevindt zich tussen de kinderbinten spreidseel (enkele millimeters dik eikehout, gebruikt om tussen de kinderbinten de vloer erboven aan het gezicht te onttrekken). De kleur van de moer- en kinderbinten en het spreidseel was groen. Sporen van schilderingen zijn niet aangetroffen. Op de begane grond is tussen ± 1730-1750 het al eerder ter sprake gekomen Lodewijk XV plafond aangebracht (Afb. 62, 63 en 64). Via een deur (Afb. 24 nr. 10 en afb. 65) kon men de oorspronkelijke hal bereiken.

Tijdens het onderzoek kwam boven deze deur stucwerk in Lodewijk XIV-stijl naar voren. Of er ook een Lodewijk XIV stucplafond is geweest, blijft een open vraag. Bouwsporen die hierop zouden kunnen wijzen, werden niet aangetroffen. De oorspronkelijke ingang van het pand bevond zich in de tweede travee. In de 19de eeuw besloot men de ingang een travee te verplaatsen. De oorspronkelijke 18de-eeuwse deuroplijsting aan de binnenkant is overgeplaatst en de 18de-eeuwse deur is door een dubbele deur met nieuwe deuroplijsting aan de

buitenkant, vervangen (Afb. 67). De muur tussen de ruimten op afb. 24 nr. 11, 12 is niet oorspronkelijk. Deze heeft geen dragende functie. Tijdens het onderzoek kwam namelijk een moerbalk tevoorschijn, die boven op de muur lag. Met andere woorden, de oorspronkelijke hal was twee vensterassen breed en is in de 19de eeuw voor de helft verkleind en verplaatst. Van de oorspronkelijke hal is in de 19de eeuw een tussenruimte gemaakt. Op de eerste verdieping werden de vertrekken in 19de-eeuwse stijl ingericht. Van de oorspronkelijke kapconstructie - aan de achterkant kwam een Mansardekap - is weinig over.

De moer- en kinderbinten zijn nu aan het oog onttrokken. De restauratie heeft aan de indeling zoals die in de 19de eeuw tot stand kwam weinig veranderd.

61. Pand nummer 4. Eerste verdieping. Een der vertrekken met moer- en kinderbinten. Toestand voor de restauratie.

De 19de-eeuwse lambrizingen op de eerste verdieping in alle ruimten bleven, evenals de Lodewijk XV-stijlkamer, onaangetast. Van 1871 tot 1881 kreeg het gebouw de functie van Gemeente museum. Daarna, tot de jaren zeventig van deze eeuw was het Koninklijk Conservatorium er gevestigd.

62. Pand nummer 4. Het Lodewijk XV-plafond na de restauratie. Op de achtergrond de negentiende-eeuwse schouw.

64. Detail van het Lodewijk XV-plafond voor de restauratie.

63. Pand nummer 4. Detailopname van het Lodewijk XV-plafond na de restauratie.

65. Pand nummer 4.
Verbindingsdeur tussen de
Lodewijk XV-stijlkamer en de
oorspronkelijke hal. Tijdens
de restauratie in 1991.

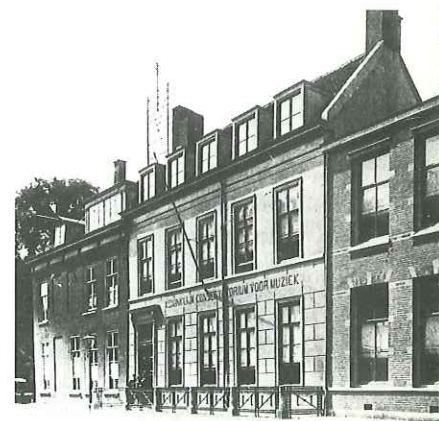
66. Oorspronkelijke hal
met Lodewijk XIV-stucwerk.
Tijdens de restauratie.

Pand nr. 6

De situatie van pand 6, de concertzaal, in 1990 kwam overeen met die van 1882, toen het gebouw vergroot werd (Afb. 31, 32, 68).

Op deze plaats stonden blijkens de kadastrale minuutkaart van 1832 voordien bijgebouwen van het huis aan de Korte Beestenmarkt. Nadat in 1882 de Koninklijke Muziekschool, de voorganger van het Koninklijk Conservatorium, zijn intrek genomen had in pand nr. 4, verrees in de achtertuin een gebouw waarin beneden

leslokalen gevestigd waren en boven een concertzaal. Deze had een laag deel en een podiumgedeelte. Op het podium stond van 1884-1949 een fraai orgel van de Utrechtse orgelbouwer Jonathan Bätz uit 1842, dat aanvankelijk in de Gotische Zaal van Koning Willem II achter het paleis aan de Kneuterdijk had gestaan. Tegenwoordig, na tal van omzwervingen maakt het weer deel uit van het interieur van de Gotische Zaal. Het gebouw is nu verdwenen; op de funderingen is een nieuwe aula gebouwd, die haaks op de korenbeurs staat en dienst doet als concertzaal.

67. Voorgevel Korte
Beestenmarkt. Situatie in 1903.

68. De Varkenmarkt in 1934.
Rechts-boven is de voorgevel
van de concertzaal te zien.

69. Spiltrap in de traptoren van de Korenbeurs. Toestand tijdens de restauratie.

III. Resultaat en nut van bouw- en architectuurhistorisch onderzoek

Het directe gevolg van dit onderzoek was dat het restauratieplan op essentiële punten nog bijgesteld kon worden. Een tweetal voorbeelden.

Het is de vraag wat er met de beursruimte gebeurd zou zijn als hier geen onderzoek had plaatsgevonden.

De restauratie voorzag hierin een verlaagd plafond en een hardstenen vloer.

Het plan was om de Lodewijk XV-stijlkamer als studielokaal voor een drummer te bestemmen. Deze kamer is een waardevol 18de-eeuws onderdeel van het complex. Uiteindelijk slaagde monumentenzorg er in, samen met de gebruiker, een representatieve functie te vinden, die meer in overeenstemming is met karakter van dit ver- trek.

Bij deze restauratie bleef het bouw- en architectuurhistorisch onderzoek niet beperkt tot een onderzoek. Vóór de restauratie van het bouwblok, werd in de Lodewijk XV-stijlkamer de schouwpartij ontvreemd. Iedereen was van mening dat de kamer het verder zonder schouw moest stellen. Monumentenzorg, dacht hier anders over. Het probleem was niet zozeer te achterhalen wat voor schouw herplaatst moest worden, maar waar deze vandaan moest komen. Na veel speurwerk werd een 19de-eeuwse marmeren schouw in België ontdekt. Toen bleek, dat er geen geld was de schouw aan te schaffen en te plaatsen. Toch kon de opdrachtgever overtuigd worden van het feit, dat een monumentale schoorsteenmantel in deze ruimte onmisbaar is. En dergelijk onderzoek moet eigenlijk voor de restauratie gebeuren. Vaak echter wordt pas tijdens een restauratie een bouw- en architectuurhistorisch onderzoek opgesteld.

Het grote nadeel hiervan is dat bijstelling van het plan op grond van de resultaten die men als relevant ervaart, dan op de voortgang van de restauratie een vertragend en kostenverhogend effect heeft. Een dergelijk onderzoek zou, bij het maken van een restauratieplan een leidraad moeten vormen. Indien bijvoorbeeld het belang

van de traptoren voor de restauratie volledig onderkend was, had men qua ontwerp en budget beter kunnen toewerken naar een situatie waarin volledig herstel van dit bouwdeel mogelijk was geweest.

Tijdens de restauratie bleek dat deze uitpandige traptoren (Afb. 69) een zeldzaam 17de-eeuws fenomeen in Nederland is. Echter, een bijstellen van het restauratieplan waar bij de traptoren volledig in ere was hersteld, zou financieel enorme consequenties hebben gehad. Gelukkig is de beurshal, de bepleistering van de wanden, scheibogen en pijlerschachten daargelaten, in zijn oorspronkelijke situatie hersteld (Afb. 70). Het is hiermee als ruimte een zeldzaam voorbeeld geworden van een beursruimte uit de 17de eeuw. Bovendien mag men het Korenhuis beschouwen als een der weinige koren- en beursgebouwen in Nederland, die bewaard zijn gebleven.

IV. De nieuwbouw

Zoals eerder ter sprake kwam, werd omwille van de nieuwbouw een deel van het bouwblok afgebroken. Op het binnenterrein verrees een nieuwe aula (Afb. 71 nr. 1 en afb. 72 en 73). Tussen de achtergevels (Afb. 16 nr. 2, 3, 4, 5, 7 - dit pand is nieuw - en 8) en de aula kwamen nieuwe bouwlichamen (Afb. 71 C1-C5, C7, C21-C23 en C37) tot stand. De aula kan men via de ontvangsthal van de korenbeurs rechtstreeks bereiken. De traptoren is nu een centraal element (Afb. 74 en 71 nr. 5) voor beide gebouwen, dat tussen oud en nieuw in staat. Ter overbrugging van de open ruimte tussen de achtergevel van het Korenhuis en de aula heeft men op de eerste en tweede verdieping van de korenbeurs een langgerekte vide gerealiseerd (Afb. 75 en afb. 76 nr. 1). Deze wordt tot aan de nok van het gebouw afgesloten door een glazen wand. Via nieuwe gangen langs de eerste en tweede verdieping (Afb. 78) kan men alle vleugels van het complex bereiken.

Als men het Korenhuis binnenkomt, is van de nieuwbouw erachter niets te bespeuren. Integendeel, de voor-gevels (Afb. 77, 79 en 80) en de voormalige beursruimte zijn zoveel mogelijk hersteld in hun authentieke vorm en structuur. De belevingswaarde van het 17de-eeuwse monument is daardoor, ondanks de eigentijdse vormgeving van uitbreidingen en aanpassingen, veel groter dan voor de restauratie.

Noten

1. Van der Does, J. in: *s' Graven-hage met de voornaamste plaatsen en vermaecklijkheden*, 's-Gravenhage, 1668.
2. Zie: C.J.J. Stal, noten 12, 13, 14 en 20.
F.A.J. Vermeulen in *Handboek tot de geschiedenis der Nederlandsche Bouwkunst*, deel III, pag. 247, schrijft het ontwerp aan Pieter Post toe.
3. Gemeentearchief 's-Gravenhage (G.A.G.), Oud Archief. inv. nr. 62. 24 november 1749.
Bestek en conditiën waarnaar de Weledelachtbare Heren Burge-meesters van 's- Gravenhage hebben aanbesteed: enig timmer-werk met de aankleven vandien aan het gebouw en vertrek van de Academie der Schilderkunst boven het Korenhuis alhier.
4. In de boeken van de Haagse schildersconfrerie meegedeeld door A. Bredius in: *Archief voor de Nederlandse Kunstgeschie-den* IV. Plaats en jaartal onbekend.
5. A. Blankert in: *Museum Bredius, catalogus van de schilderijen en tekeningen*, Zwolle 1991, dateert het schilderij op 1660. Uit het onderzoek blijkt dat het pand aan de Varkenmarkt van na 1664 is.
6. Uit: J.C. 't Hart, *Afstudeerprojekt Korenhuis Den Haag*, Delft/Den Haag 1980.

Bibliografie

1. Blankert, A., *Museum Bredius. Catalogus van de schilderijen en tekeningen*, Zwolle 1991.
2. Batens, R. e.a., *Algemene geschiedenis der Nederlanden*, deel 5,6,7 en 8, Haarlem 1979.
3. Bredius, A., "De boeken van de Haagse schildersconfrerie" in: *Archief voor de Nederlandsche Kunstgeschiedenis*, deel IV, Rotterdam 1881-1882.

4. Does, J. van der, *s' Graven-hage met de voornaamste plaatsen en vermaecklijkheden*, 's-Gravenhage 1668.
5. Dumas, Ch., *Haagse stadsgezichten, 1550-1800. Topografische Schilderijen van het Haags Historisch Museum*, Zwolle 1991.
6. Fockema Andreae, S.J. e.a., *Duizend jaar Bouwen in Nederland*, Amsterdam 1957.
7. Hart, J.C. 't, *Afstudeerprojekt Korenhuis*, Delft/Den Haag 1980.
8. Haslinghuis, E.J., *Bouwkundige termen. Verklarend Woordenboek der westerse Architectuurgeschiedenis*, Utrecht/Antwerpen 1986.
9. Kapsenberg, B.S., *Uit ijzer gegoten. Beeld van de Deventer ijzergieterij Nering Bögel en haar producten (1756-1932)*, Zutphen 1982.
10. Kasander, J., *150 jaar Koninklijk Conservatorium*, Den Haag 1976.
11. Kuypers, W., *Dutch Classicist Architecture. A survey of Dutch Architecture, Gardens and Anglo Dutch Architectural Relations from 1625 to 1700*, Delft 1980.
12. Meischke, R. en Zantkuijl, H.J., *Het Nederlandse woonhuis van 1300-1800. Vijftig jaar Vereniging 'Hendrick de Keyser'*, Haarlem 1969.
13. Morren, Th., *Haagsche straatnamen voorheen en thans*, Den Haag 1912
14. Ottenheym, K., *Philips Vingboons (1607-1678). Architect*, Zutphen 1989.
Register der Handelingen van de Gemeenteraad over de jaren 1851-1890 en 1891-1900, G.A.G.
15. Riemer, J. de, *Beschrijving van 's-Gravenhage*, Delft 1730, deel.1, 2de stuk.
16. Sigmond, J.P., *Nederlandse Zeehavens tussen 1500 en 1800*, Amsterdam 1989.
17. Sinninghe, J.R.W., *Rond de Hofvijver. De levendige Historie van de Hofstad*, Den Haag 1970.
18. Stockum, W. P. van, *'s-Gravenhage in den loop der tijden*, deel II, Den Haag 1889.
19. Vermeulen, F.A.J., *Handboek tot de Geschiedenis der Nederlandsche bouwkunst*, deel III, Den Haag 1941.
20. Vriend, J.J., *Nederland bouwt in natuur- en baksteen*, Utrecht 1951.
21. Verwey, G., *Geschiedenis van Nederland*, Amsterdam/Brussel 1956.
22. Zantkuijl, H.J., *Bouwen in Amsterdam*, deel 1 t/m 48, Amsterdam 1973-1984.

70. Beurshal na de restauratie.

71. Plattegrond begane grond, nieuwe toestand.

1.	C1-C5, C7, C21-23 en C37.	Aula.
Ruimten in de nieuwe
bouwlichamen.
2.		Locatie waar afbeelding 72
gefotografeerd is.
3.		Nieuwe pand aan de Korte
Beestenmarkt.
4.		Gang.
5.		Locatie waar afbeelding 74
gefotografeerd is.

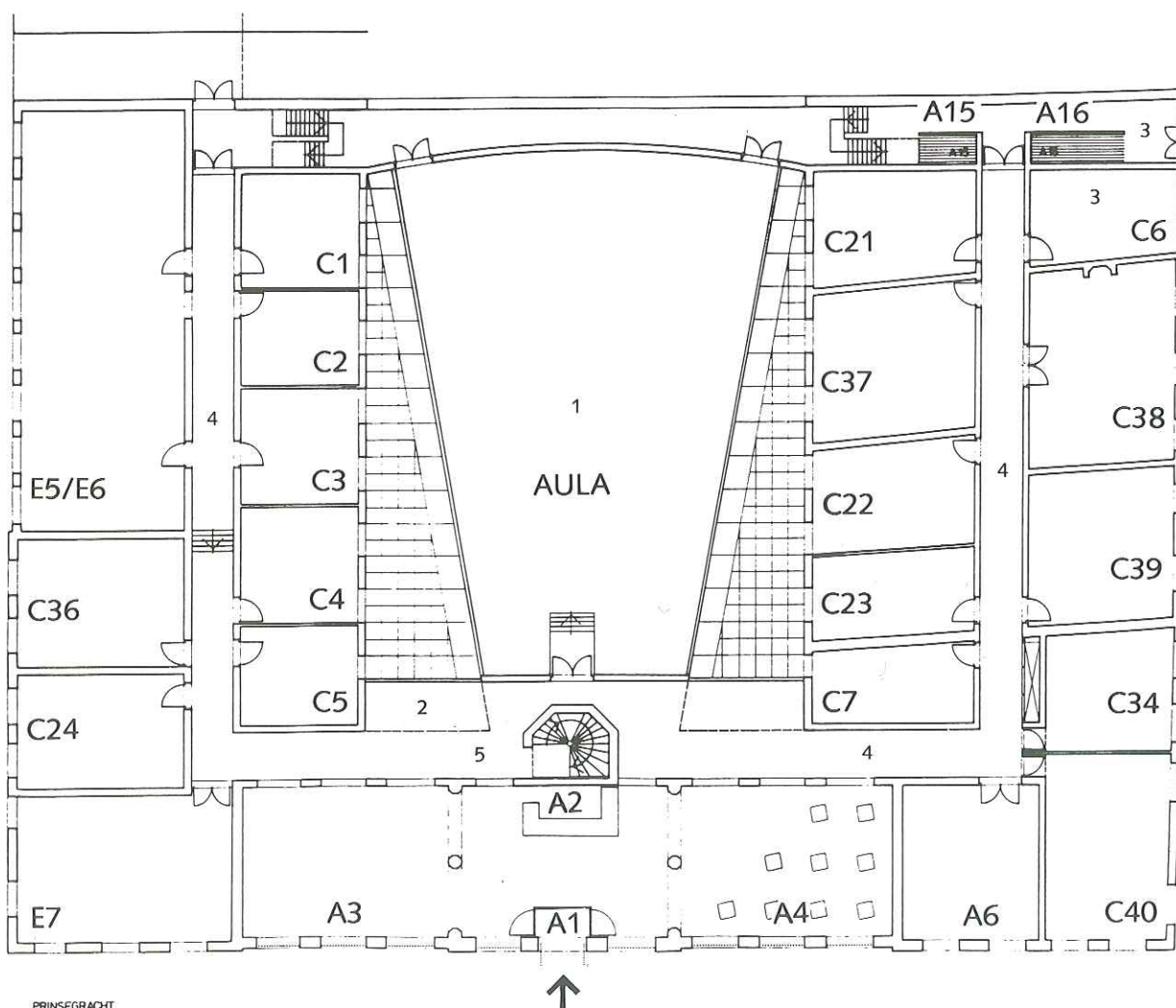
De restauratie van het Korenhuiscomplex

M. van Schijndel

In het gebouwencomplex, bekend onder de naam "het Korenhuis", gelegen aan de Varkenmarkt, Prinsegracht en Korte Beestenmarkt was tot halverwege de 70er jaren het Koninklijk Conservatorium gevestigd. In 1976 besloot het College het complex van het Conservatorium te bestemmen voor huisvesting van de Stedelijke Muziekschool. De noodzaak tot verbetering, verbouwing en wegwerken van achterstallig onderhoud werd opgehouden omdat de financiële positie van de gemeente dat niet toeliet.

In 1980 trok de Stedelijke Muziekschool in het complex, waarvan de toestand was te omschrijven als: slechte staat van onderhoud, onvoldoende brandveiligheid en een slechte/ondoelmatige gebruikswaarde. De gemeente wenste te komen tot een verbetering van het complex met als grondslag de volgende uitgangspunten:

- herstel monumentaal karakter, met name de voormalige Korenbeurs;
- gezamenlijke huisvesting voor zowel Stedelijke Muziekschool als het Centrum voor Kunstzinnige Vorming;
- het plan diende te voldoen aan een in overleg met de gebruikers op te stellen programma van eisen.

72. Extérieur van de aula.
Links de nieuwe gevelwand
tegen de achtergevel van de
bestaande gebouwen.

Het onverbouwde complex had een oppervlakte van 3700 m² bruto en 2800 m² netto. De toekomstige gebruikers formuleerden een programma van eisen van totaal 5800 m² netto.

Realisering van het programma was niet mogelijk binnen de gegeven oppervlakte, waarna in overleg het programma door het combineren van functies gereduceerd kon worden tot 4600 m²; een noodzakelijke volume-uitbreiding van circa 1800 m² was het gevolg.

Op basis van deze gegevens werd aan architectenburo Mart van Schijndel een opdracht geformuleerd dit gegeven te vertalen in een voorlopig ontwerp en bij voldoende financiële middelen vervolgens het maken van een definitief ontwerp en een uitvoeringsplan.

Het Plan

Het Korenhuiscomplex kenmerkte zich door een aansluiting van toevalligheden. In de loop van de tijd heeft het een groot aantal bestemmingen gekend en de verbouwingen die daaraan inherent waren, hebben geleid tot een merkwaardig conglomeraat van ruimten. De structuur van de plattegronden werd gekenmerkt door een uitgebreid gangenstelsel en veel onbruikbare ruimten, en de bruto-netto verhouding was zeer ongunstig. Zoals eerder vermeld is er een plan ontwikkeld binnen een drietal randvoorwaarden, te weten:

- vergroting van het volume
- realisatie van een heldere structuur
- herstel van het monumentale karakter

73. Interieur van de aula
voor de voltooiing.

74. Toegang naar de aula.
Rechts de witgepleisterde trap-
toren, links de glazen wand.

75. Vide op de eerste
verdieping. Rechts de trap-
toren, links de glazen wand.

Vergroting van het volume is gevonden door uitbreiding van de vleugel aan de Varkenmarkt, wijziging kapstructuur, extra tussenverdieping rondom de binnenplaats, en het opnieuw volbouwen van de binnenplaats met de aula. Hiermede kon het totale bruto oppervlak op circa 4500 m² worden gebracht.

Uitgangspunt van het ontwerp was het realiseren van een carrévormige binnenplaats met daarin een centrale symmetrie-as, behorende bij een traditionele plattegrondvorm. Deze as was reeds in aanzet in de straatgevels aanwezig, echter niet in de daarachter liggende bebouwing. De noodzaak het dichtgeslibde binnenterrein op te schonen en daar een aula/muziekzaal te bouwen was daarbij onontkoombaar.

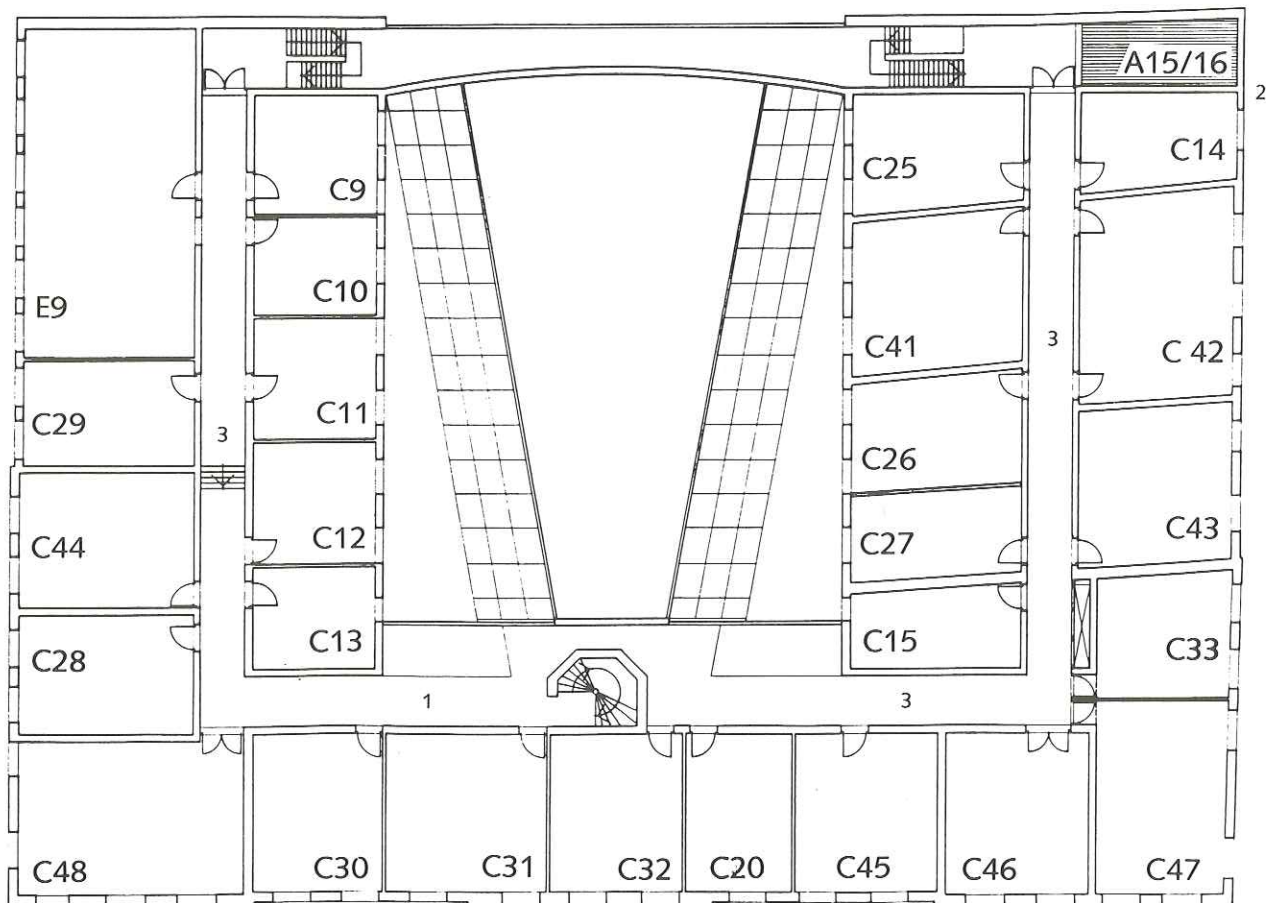
In de lengterichting van de as is de nieuwe aula geprojecteerd als een zelfstandig object. Het noodzakelijk volume en de in te passen vorm leenden zich uitstekend voor de in het programma van eisen vastgelegde randvoorwaarden. Het totale volume van de aula liet zich in een kleinschalige structuur van de carré-bebouwing niet onderbrengen. Voor de materialisatie en vormgeving van de nieuwe aula is gekozen voor "contrast" en autonomie. De gebruikte materialen zijn glas en staal, glad en glanzend en abstract/synthetisch ten opzichte van de omliggende traditionele vormen en materialen van het carré; gevolg van een organisch groeiproces.

De in rudiment aanwezige U-vormige gangenstructuur is verder ontwikkeld en versterkt. De daaraan liggende vertrekken worden hierdoor optimaal bereikbaar en er ontstaat een heldere, inzichtelijke plattegrond. Aan beide uiteinden daarvan zijn nieuwe doorgaande trappehuizen geplaatst waardoor het noodtrappen/vluchtwegprobleem afdoende kon worden opgelost. Het centraal op de as gelegen Korenhuis, tevens nieuwe ingang en entreegebied, versterkt deze helderheid en kon mede hierdoor inclusief de traptoren in oude glorie worden hersteld.

Exterieur

De gevels aan de straatzijde bleven grotendeels ongewijzigd. Ontsierende, niet oorspronkelijke, dakkapellen en dakramen zijn komen te vervallen. Dit werd mogelijk omdat de ruimten onder de kap in het ontwerp daglicht ontvangen door een lichtstrook in de kap aan de binnenplaatszijde. Het platte dak van Korte Beestenmarkt 7 (rechts) is vervangen door een kap met pannen; daarmee is de symmetrie in de kap van het complex hersteld. De grotendeels nieuwe, gepleisterde gevels aan de binnenplaatszijde werden uitgevoerd in metselwerk met traditionele raamopeningen. De gevels van de op de binnenplaats gelegen aula zijn geplaatst onder een hoek van 60 graden. Op die manier is een optimale daglichttoetreding gerealiseerd voor de aan de binnenplaats gelegen ruimten. De gevels van de aula bestaan uit een zogenaamd mechanisch bevestigde beglazing. Het spiegelen-de aspect van het glas, de schuine plaatsing van de gevels

76. Nieuwe toestand eerste verdieping.

1. *Locatie waar afbeelding 75 gefotografeerd is.*
Ruimten in de nieuwe bouwlichamen.
2. *Nieuwe pand Korte Beestenmarkt.*
3. *Gang.*

77. Voorgevels Korte Beestenmarkt/Prinsegracht na de restauratie.

maar uitgevoerd in stucwerk. De tegen de achtergevel geplaatste traptoren is gecompleteerd en hersteld als vanouds en de gevel zelf is voorzien van nieuwe door-
gangen naar de achtergelegen gangruimte en entree van de aula.

De nieuwbouwvleugels aan de binnenplaatszijde Varkenmarkt en Korte Beestenmarkt zijn traditioneel opgebouwd uit metselwerk, balklagen en platdak. Hier zijn omwille van extra vloeroppervlak tussenverdiepingen toegevoegd, die door middel van bordestrapjes vanuit de gangen zijn ontsloten. De in deze vleugels aanwezige structuur, zoals bij funderingen, muren en vloeren, is gehandhaafd en/of hersteld. De overgebleven monumentale vertrekken in Korte Beestenmarkt 7 zijn in oude luister hersteld, waarbij de stijlkamer op de begane grond door zijn Lodewijk XV-onderdelen extra aandacht heeft gekregen. Jammer genoeg is voor aanvang van de werkzaamheden de hier aanwezige schouw verdwenen, maar een 19de-eeuwse schoorsteenmantel is aangekocht en geplaatst.

Verdiepingen

Deze hebben dezelfde opzet als de begane grond met dit verschil dat de gangen aan de achterzijde stoppen bij de trappehuizen. Hier zijn de gevraagde cursusruimten ondergebracht en in de nieuwbouw Varkenmarktzijde zijn de kantoorruimten gesitueerd, dit in verband met de beperkte plafondhoogte. De niet oorspronkelijke en vaak beeldverstorende dakkapellen en ramen zijn verwijderd of verplaatst.

Het karakter van de onder de kap gelegen ruimten is mede bepalend geweest voor het onderbrengen van de educatieve functies zoals tekenen, zeefdrukken, schilderen e.d. Ook waren ze hier beter inpasbaar, gezien het vereiste relatief grote oppervlak en de gebruiksvoorzieningen.

Nawoord

In het plan zijn vrijwel alle doelstellingen en randvoorwaarden gerealiseerd en naar gelang de gegeven situatie opgelost. Het monumentale karakter is gerespecteerd, zowel bij de te restaureren delen als in de nieuwbouw en de oorspronkelijke zes panden zijn tot één geheel verbouwd. Tevens voldoet het ontwerp ruimschoots aan de in de doelstellingen geformuleerde eisen van gebruik, grootte en aantallen vertrekken. Het complex heeft een

heldere, duidelijke plattegrond met een voor dit soort bouwwerken gunstige bruto/netto verhouding. Tevens is zoveel mogelijk rekening gehouden met toekomstige ontwikkelingen ten aanzien van het gebruik. Wat hier gerealiseerd is, is de afronding van een zorgvuldig uitgevoerd bouwproces, gestart in 1988 met een team van opdrachtgever, gebruikers en adviseurs, die ieder binnen hun discipline zeer veel hebben bijgedragen. Op die manier is binnen een zeer korte bouwtijd (12 maanden) en met een relatief laag budget het beoogde resultaat bereikt.

Verantwoording van de afbeeldingen

Afdeling Fotografie Gemeentelijke Dienst Ruimtelijke en Economische Ontwikkeling (REO):
afbeeldingen 21, 25, 31, 32.

Buro Prof. Mart van Schijndel, architect B.V.:
afbeeldingen 22, 24, 26, 27, 29, 30, 40, 54, 71, 76, 78.

Gemeentearchief Den Haag:
afbeeldingen 1, 2, 3, 5, 6, 7, 12, 13, 14, 18, 20, 58, 59, 60, 67, 68.

Gemeentelijke Archiefdienst, Leiden:
afbeelding 9.

Gemeentelijke Dienst Bouwen en Wonen:
afbeelding 33.

Haags Gemeentemuseum:
afbeeldingen 11, 55.

Iconographisch Bureau 's-Gravenhage:
afbeeldingen 8, 10.

W. Vermeij, Afdeling Fotografie Gemeentelijke Dienst Ruimtelijke en Economische Ontwikkeling (REO):
omslag en pag. 2, 4 en 6; afbeeldingen 23, 28, 35, 36, 37, 38, 39, 41, 43, 44, 45, 46, 47, 48, 49, 50, 51, 52, 53, 57, 61, 62, 63, 64, 65, 66, 69, 70, 72, 73, 74, 75, 77, 79, 80.

Gebr. Spanjersberg N.V., Rotterdam:
afbeelding 17.

W.J. van der Pool:
afbeelding 68.

Nog verkrijgbaar in de VOM-reeks (april 1992):

- 1985 nr. 1 Landarbeiders en leerbewerkers in de late
middeleeuwen
Opgravingen in 's-Gravenhage
- 1986 nr. 1 Putten uit het verleden
Opgravingen in Loosduinen, Kazernestraat
en Mauritshuis
- 1987 nr. 1 Monumenten in het Hart van Den Haag
- 1988 nr. 3 De Laakmolen
De restauratie en nieuwbouw van de
Laakmolen te 's-Gravenhage
- 1988 nr. 4 De vergeten verzamelingen van
Ockenburgh
Romeinse vondsten uit 's-Gravenhage
- 1989 nr. 2 Franken aan de Frankenslag
Een vroeg-middeleeuwse nederzetting in
's-Gravenhage
- 1989 nr. 3 Terracottabeeldjes van de Scheveningseweg
Romeinse vondsten uit 's-Gravenhage II
- 1989 nr. 5 Het verleden in de toekomst
Het gemeentelijk archeologisch beleid 1990-1995
- 1990 nr. 2 De watertoren aan de Pompstationsweg
Een monument van bedrijf en techniek
- 1991 nr. 1 Sprekende muren die verstommen
De geschilderde muurreclames in Den Haag
- 1991 nr. 2 De archeologie van Den Haag
Deel 1: de prehistorie
- 1991 nr. 3 Het Kabinet der Koningin
Geschiedenis van het instituut en het huis
aan de Korte Vijverberg
- 1991 nr. 4 Een beeld van een vondst
Haagse archeologische vondsten
in particulier bezit
- 1991 nr. 5 De Laakhaven
Een beeld van een Haags industrielandchap
- 1992 nr. 1 Tussen Hof en Herberg
Archeologisch onderzoek aan de zuidzijde van het
Binnenhof in Den Haag

Exemplaren van de boekjes zijn -zolang de voorraad strekt-
o.a. verkrijgbaar bij:

- Gemeentelijk Informatiecentrum,
Groenmarkt 1, Den Haag
- Haags Historisch Museum,
Korte Vijverberg 7, Den Haag